

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

МАГІСТР

на тему: «Місця пам'яті про євреїв у міських просторах Харкова, Одеси,
Дніпра, Запоріжжя та Донецька»

Виконала: студентка курсу

магістратури

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 – історія та археологія

Кабаргіна Варвара Олександрівна

Керівник: к. і. н., ст. викл.

Захарченко Євген Юрійович

Рецензент: к. і. н., доц.

Любавський Роман Геннадійович

Харків – 2023

В
ср
т
ру
О
др
ел
сн
в
и
д
с
о
та
е
вт
с
в
н
м
п
а
р
з
л
ж
г
ж
о
я
р
і
т
ж
а
ж
і
д
о
т
на
е
ц
б
к
н
а
е
ц
(
ь
д
к
р
у

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.. ..	7
Розділ 2. Формування єврейських громад та місць пам'яті про євреїв у Харкові,	
Розділ 3. Репрезентація пам'яті про євреїв у міських просторах Харкова; Одеси,	
Список використаних джерел та літератури	107
Резюме	122
Н	84

ВСТУП

Наукова актуальність. Після здобуття Україною незалежності в 1991 році починають актуалізуватися різні за тематикою історичні теми та питання, які за доби СРСР в межах ідеології «єдиної радянської народності» були табуйованими або витісненими із загальнодержавного наративу: наприклад, визнання Голодомору та голодів в Україні, кількість жертв «Розстріляного відродження», кримсько-татарського населення тощо. Однією з таких кривавих подій стала трагедія Голокосту. Радянська історична політика в тандемі з офіційною пропагандою довгий час намагалися «затерти» пам'ять про виняткову роль євреїв як жертв масового винищення після 1942 року, коли у Ванзеї було схвалено остаточне вирішення «єврейського питання». Лише на початку 1990-х років в українських наукових колах істориків, політологів, соціологів та культурологів розпочалися активні дослідження зі студій Голокосту. Першими історичними дослідженнями в незалежній Україні стали наукові праці професора М. Ковалю¹,
А

П

о

д

о

л

ь

с

ь

и

и

1

Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 285–320. 2007, м. Київ. Інтерв'юєр: Я. Музиченко // Україна молода. Бойова газета героїчної нації. 2007. № 015.

³Український інститут вивчення Голокосту «ТКУМА». URL: <https://tkuma.dp.ua/ua/> (дата звернення: 18.09.2023).

⁴Український центр Вивчення історії Голокосту. URL: <https://holocaust.kiev.ua/> (дата звернення: 15.09.2023).

р

десятиліть продовжувала транслюватися вибірково та фрагментарно здебільшого крізь призму трагедії, а питання, пов'язані із «тисячоліттям співіснування євреїв та українців» за П. Магочієм: формування перших громад і пов'язаних з їхньою присутністю та діяльністю просторів пам'яті, що збереглися в урбаністичному ландшафті сучасних міст України залишаються малодослідженими та невисвітленими в контексті національної історії.

Загалом наукові пошуки в галузі історичної пам'яті та історичної політики сьогодні для істориків є справжнім викликом через невизначеність і варіативність термінологічного апарату та методологічного інструментарію студій пам'яті. Також актуальним на тлі російської агресії в Україні, після 24 лютого 2022 року, є осмислення досвіду єврейської громади, збереження та інкорпорація пам'яті про євреїв та Голокост в український історичний наратив.

Об'єктом дослідження є місця пам'яті про євреїв у міському культурному ландшафті, **предметом** – репрезентація пам'яті про євреїв Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька у фізичному просторі цих міст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від другої половини XIX ст. й початок XXI ст., **територіальні** – міський простір сучасних Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька.

Метою роботи є аналіз репрезентації пам'яті про євреїв у міських просторах Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька; пошук спільного та відмінного.

Для реалізації сформульованої мети дослідження було поставлено наступні **завдання:**

схарактеризувати та порівняти умови формування єврейських громад у досліджуваних містах;

- визначити місця пам'яті про євреїв за П'єром Нора (будівництво/занепад/реконструкцію/реставрацію) в контекстах різних епох;
- проаналізувати «актуальні» та «забуті» місця пам'яті;
- порівняти домінантні дискурси пам'яті у досліджуваних урбаністичних центрах та з'ясувати причини диференціації «пам'ятання»;

дослідити символічне значення та функції місць пам'яті.

Наукова новизна роботи складається з:

- дослідження формування та розвитку єврейських громад Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька (у період з другої половини XIX ст. й до сучасності) і пов'язаних з цими громадами фізичних просторів спогадів – місць пам'яті;
- аналізу іноземної історіографії та методології зі студій пам'яті, її інкорпорації на українське дослідницьке поле з теми;
- створеного каталогу об'єктів, пов'язаних із життям та діяльністю громад у досліджуваних містах з прив'язкою до геолокації;
- уперше поставлено питання проблематики репрезентації пам'яті про єврейську національну меншину виключно крізь призму Другої світової війни та трагедії Голокосту;
- класифікації дискурсів пам'яті про євреїв у представлених урбаністичних локусах та їхнього статистичного співвідношення;
- визначення домінантних єврейських семіотичних символів маркування простору пам'ятних місць.

Практичне значення роботи полягає у тому, що вона є адаптованим проєктом визначення місць пам'яті в локусах Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька. Завдяки представленому дослідженню можна проаналізувати особливості функціонування, трансформації та гетеротопії пам'яті про євреїв, створити умови для подальшої ревіталізації та рецепції просторів пам'яті в урбаністичних центрах, комеморації і подальшого вивчення цього проблемного поля. Окремі матеріали та результати дослідження можуть стати в нагоді для розробки курсів, пов'язаних із актуальними проблемами Голокосту, сучасним перепрочитанням дискусійних тем історичної пам'яті та політики пам'яті в Україні тощо.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення дипломної роботи були представлені на XXI Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна – 2023» (18 березня

року) та під час круглого столу в межах співпраці ХНУ імені В. Н. Каразіна та Українського Вільного Університету в Мюнхені на тему «Молоді науковці України та Німеччини: сучасні виклики та перспективи» (29 листопада 2023 року).

Структура. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків: бази даних – каталогу фізичних об'єктів-місць пам'яті та трьох діаграм, списку джерел та літератури. В першому розділі представлений аналіз історіографічної, джерельної та методологічної бази в межах роботи. В другому розділі досліджено особливості формування єврейських громад та появу перших символічних просторів пам'яті про євреїв у досліджуваних містах. Третій розділ присвячений інструменталізації та трансформації місць пам'яті про євреїв в урбаністичному просторі сучасних міст.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлений розділ присвячений вивченню історіографічної та джерельної бази, методології, використаній у даній дипломній роботі. Аналізуючи малодосліджені локуси – місця пам'яті, пов'язані із історією та діяльністю єврейських громад у Харкові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі та Донецьку упродовж XIX–XXI ст., за мету було поставлено дослідити практики репрезентації пам'яті про євреїв у просторах зазначених міст. Водночас визначення цих практик яскраво ілюструє наскільки відчутним був вплив єврейських громад на міський простір і наскільки тривалим був цей вплив протягом різних хронологічних епох. Джерельна база дослідження базується на вивченні писемних, усних, візуальних та цифрових матеріалів з даної проблематики. Методологічна база представлена загальними концептуальними засадами, якими керувалася авторка під час написання дипломної роботи.

Історіографія дослідження

Історіографічна база роботи представлена кількома групами досліджень, які умовно можна розподілити за хронологічним принципом. Загалом, можна виокремити наукові роботи, опубліковані істориками до більшовицького перевороту (середина XIX ст.–1917 рік), наукові розвідки, що були здійснені за радянської доби (1920-ті–1980 роки) та гуманітарні дослідження періоду сучасності (з 1991 року).

Про існування євреїв, особливості культури та релігії, ставлення до них з боку державної влади й населення на території Російської імперії, в тому числі в українських губерніях, писали ще в XIX ст. такі відомі дослідники як Д. Багалій

Т

а

¹Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования. (1655–1905): В 2 т. Т.1 (XVII – XVIII века). Репринт. издание. Харьков: Б.и., 2004. 572 с.

²Риттих А. Этнографический очерк Харьковской губернии. Харьков, 1892. 16 с.

³Вейцблит І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. Кременчуг, 1930. 186 с.

⁴Мрушевський М. Історія України-Руси. Т.5. К.: Наукова думка, 1994. 704 с.

⁵Мурзакевич М. Опис міст колишньої Азовської губернії. Літопис Катеринославської Ученої архівної комісії. 1904. Випуск 1. URL: <http://www.museum.dp.ua/article0315.html> (дата звернення: 10.10.2021).

⁶Костомаров Н. Иудеям // Основа. 1862. № 1. С. 38–58.

⁷Куліш П., Костомаров М. Жидотрепание в начале XVIII века // Киевская старина. 1883. Т. 5. Январь. С. 1–26; март. С. 477–492;

Л

е

повалення царської монархії в містах Російської імперії в даному дослідженні представлені фрагментарно та обмежено, доступними для широкого кола читачів наразі є лише наукові доробки з історії євреїв Харківщини під авторством вже згаданих Д. Багалія, Д. Міллера, А. Ріттіха та І. Вейцбліта, які сприяли створенню загального уявлення про перші роки існування «смуги осілості» та соціальні процеси в житті громади.

Специфікою теми дипломної роботи є те, що історіографія «єврейського питання» за доби СРСР була включена в загальний радянський наратив про «єдиний народ», який не відокремлював інші національності, тим більш не висвітлював питання, пов'язані із особливостями функціонування історії та пам'яті в окремих громадах. Загалом, за радянської доби конструювання фізичного простору міст та сіл, як і комеморація місць пам'яті, відбувалися в дусі глорифікації героїв Великої Вітчизняної війни та концепту «Великої перемоги», витісняючи проблемні питання, пов'язані із єврейською національною меншиною та затираючи пам'ять про місце єврейської трагедії – Голокосту в загальнодержавному наративі.

Однак про умови та особливості життя євреїв у країні, що знаходилася за «залізною завісою» писали різні науковці за кордоном, більшість з яких були євреями за національністю. До таких авторів відносяться С. Гольдельман, який

Д
о
с
л
і
д
ж

¹ Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. Відень, 1921; 1964. 80 с.

² Зисельц І. Еврейский самиздат 60-е–80-е гг. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/55/5056/> (дата звернення: 30.01.2019).

³ Дипперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881. Иерусалим, 1995. 208 с.

⁴ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. Берлин, 1923. 350 с.

⁵ Kenz P. Civil War in South Russia, 1919–1920: the Defeat of the Whites. Stanford, California: University of California Press, 1977. 378 p.

Історіографічні пошуки доби незалежної України про заселення євреями досліджуваних міст, взаємовідносини між українцями та євреями, особливості формування та діяльності громадами, творення перших місць пам'яті, визначення домінантних дискурсів пам'яті, інтерпретація Голокосту як унікальної події в пам'яттєвих дослідженнях про єврейську національну меншину, роль історичної політики в репрезентації місць пам'яті про євреїв та її взаємозв'язок із політикою пам'яті в сучасному українському контексті представлені значною кількістю наукових робіт як загального, так і спеціального (вузького) характеру.

До загальних робіт сучасності належать наукові праці, що розглядають проблемні та «дражливі питання» в галузі «memory studies», по-перше, це актуальне визначення теоретичного інструментарію та понятійного апарату студій пам'яті, по-друге, визначення взаємозв'язку історичної науки та колективної (національної) пам'яті, по-третє, сьогодні в межах глобалізаційних процесів та технологізації суспільства дедалі більше стають актуальними проблеми зберігання та передачі пам'яті, визначення механізмів кореляції історичної політики та політики пам'яті, аналізу впливу державної політики на формування метанаративів, використання історії як інструменту «конфліктів» та «війн пам'яті» щодо травматичних подій в історії (як Голокост, Голодомор, Волинська різанина, постать С. Бандери, А. Шептицького, діяльність УПА і т. п.), дослідження феноменів «пам'ять-травма», «пам'ять-ностальгія» та «пост-пам'ять», феноменології «забування» в історії та ревіталізації «білих

П

¹ Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. Український історичний журнал. № 2, 2016. С. 118.; Касьянов Г. В. Історична політика 1990-х – поч. ХХІ ст.: Україна та пострадянський простір. Україна Модерна, 2014. С. 135–159; Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 240 с.; Касьянов Г. В. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в ХХІ веке. М., 2012. С. 6–М

² Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. К.: Ніка-Центр, 2004. 184 с.

³ Вербицька П. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. Львів, 2018. 8 с.

⁴ Гайдай О. Кам'яний гість. Ленін у центральній Україні. К.: К.І.С., 2017. 278 с.

⁵ Хаттон П. История как искусство памяти. // Пер. Ю. В. Быстро. 2004. 424 с.

⁶ Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? // Ab. Imperio. 2004. № 1. С. 44–71.

⁷ Hoskins A. The Mediatization of Memory. Mediatization of Communication. Glasgow, 2014. pp.661–679.

⁸ Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. 36. 2006–2007. С. 855–862.

Інший ряд дослідників як В. Копилова, Р. Барт⁶, І. Савельєва та

Д

Н

в

п

о

р

я

о

в

2

,

Ю

Іщенко Є. О. Концепція місць пам'яті П'ра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять // Питання культурології. 2020. № 36. С. 49–59.

¹Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. Україна-Європа-Світ. Вип. 3. Серія: Історія, 2009. С.112–116.

²Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І.Кураса НАН України, 2012. 328 с.

³Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

⁴Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. // Наукові записки. Київ, 2017. Вип. 5-6 (91–92). С. 244–253.

⁵Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї. К.: Грані-Т, 2012. 548 с.

⁶Національна та історична пам'ять: 36. наук. Праць. Вип. 2. К.: ДП Н 35 «НВЦ «Пріоритети», 2012. 412 с.

⁷Савельєва І. М., Полетаєв А. В. История и время: в поисках утраченного. М.: Языки русской культуры, 1997, 800 с.

⁸Шаповал Ю. Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 408–431.

⁹Кромф І. Як путінський режим використовує міф про «Велику Вітчизняну». Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yak-putinskyy-rezhym-vykorystovuye-mif-pro-velyku-vitchyznyanu-viynu-v-agresiyi-proty-ukrayiny> (дата звернення: 10.09.2023).

¹⁰Бабка В. Політика пам'яті та пам'ять у політиці: Україна 2010–2013 рр. [Intermarum: історія, політика, культура](#). Вип. 2, 2015. С. 167–182.

¹¹Ковальська-Павелко І. «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. *Krakowskie Studia Małopolskie*. № 3 (35), 2022. С. 7–26.

¹²Rosenfeld G. Looming Crash or a Soft Landing?: Forecasting the Future of the Memory «Industry» // *Journal of Modern History*. 2009. Vol. 81, № 4. P. 131–132.

р

о

м

ш

Іншим зразком загальних праць, використаних у дипломному дослідженні, є робота С. Куделка С. та Л. Тарасової про історію Харкова, що містить більш ніж 5

0

0 Спеціальними дослідженнями з теми є роботи, присвячені локальним подіям з історії та особливостей заселення єврейськими громадами Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька, формуванню перших локусів пам'яті, пов'язаних із сакралізацією просторів життя євреїв, освітою, культурою та економічною діяльністю, трансформацією цих місць упродовж різних історичних епох. Прикладами таких робіт є праці І. Шугальнової (дослідження релігійного простору в межах синагог Олександрівська та інших єврейських культових споруд)⁵, О. Репана⁶, Е. Величка⁷ та Ю. Прокоп⁸ (про заселення євреями-колоністами південної України, розвиток економічних відносин та торгівлі, особливості сільськогосподарської спеціалізації регіону тощо), В. Любченка⁹ та А. Парканського¹⁰ (формування смуги осілості в українських губерніях, правових особливостей та обмежень для представників єврейської національності в імперську добу, перші єврейські погроми та прояви антисемітизму), Л. Моїсеєнко (визначення ролі та діяльності єврейських 4

¹ Куделко С. М., Тарасова Л. І. Харків: хроніка століть. Харків, 2010. 404 с.

² Степкин В. П. Гегель В. И. Полная история Донецка (1779-1991). Донецк: Алкс, 2008. 560 с.

³ Парамонов, А. Ф. Харків. Харківська область: путеводитель. Харків: Біблкс, 2008. 256 с.

⁴ Бабіч, О. Путівник по Одесі. Харків: Фоліо, 2016. URL: <https://litportal.ru/avtory/oleksandr-babich/kniga-put-vnik-po-odes-778313.html> (дата звернення: 24.10.2020).

⁵ Шугальова І. М. Архітектурні особливості та внутрішнє оздоблення сакральних споруд м. Олександрівська в XIX - на початку XX ст. Київ, 2016. С. 400–410.

⁶ Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.: колективна монографія /за ред. О. Репана; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ, 2020. 288 с.

⁷ Величко Е. Из истории еврейской общины города Александровска XIX – начала XX ст. Запоріжжя, 2010. 356 с.

⁸ Прокоп Ю. В. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст): соціальний, правовий та культурний аспекти. дис. ... к. іст. н.: 07.00.01. Одеса, 2017. 417 с.

⁹ Любченко В. Б. Смуга осілості. Смуга постійної єврейської осілості. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mezha_osilosti (дата звернення: 14.03.2022); Любченко В. Б. Погроми єврейські. // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 293. 520 с.

¹⁰ Parkansky A. Anti-Semitism and Pogroms. Odessa. 2014. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/odessa/LIF_violence.asp (дата звернення: 10.08.2021). https://kehilalinks.jewishgen.org/odessa/lif_violence.asp

благодійних організацій в Катеринославі)¹, Л. Гриневич (характеристика загальної інтеграції євреїв в економічне та соціальне життя губернських міст)², А. Бистрякова³, А. Маргулова та Т. Мороза⁴ (дослідження «єврейського Катеринослава–Дніпра», роль єврейської національної меншини в економічній, культурній, соціальній, освітній та науковій сферах, аналіз топонімів та визначення ролі окремих персоналій в історії міста), Е. Зуба (історичний аналіз архітектурного простору Харкова, діяльності та ролі представників єврейської

н
а
ц
і
о
н
а
л
ь

н Окрему увагу було приділено питанню щодо появи єврейського населення
на Донбасі. Так як в інших досліджуваних локусах розселення проходило в
с

¹Моїсеєнко Л. Єврейські благодійні організації в Катеринославській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 4. С. 51–56.

²Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 01.10.2021).

³Быстряков А. Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска. Часть 1. В российской империи. Вильманах «Еврейская старина», № 2 (85), 2015.

⁴Маргулов А. Х., Мороз Т. А. Соціально-економічна інтеграція у міське середовище єврейської громади м. Катеринослав у XIX – початку XX ст. Молодий вчений. № 2(2). 2019. С. 398–402.

⁵Зуб Э. Дом на набережной // Вечерний Харьков. Сучасна історія Харкова. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/2082/> (дата звернення: 13.05.2020).

⁶Фінберг Л., Любченко В. Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2009. 456 с.

⁷Солдатенко Я., Слободюк С. Культурные сооружения // Киевский район: История и современность. Харьков: Исполнительный комитет Киевского районного совета города Харькова, 2004. 176 с.

⁸Ряполов В. М., Хесін В. О. Синагогальна архітектура міста Харкова: історія та мистецтвознавчий аналіз. Східний світ. 2020. № 4. С. 48–78.

⁹Акбаш Р. Місця Запоріжжя. Тургенєва, 22: «Синагога кравців». URL: <https://akbash.zp.ua/?p=4331> (дата звернення: 22.08.2021).

¹⁰Кавун М. Три жизни «Золотой розы». История города. URL: https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=139 (дата звернення: 15.12.2020).

¹¹Петровський-Штерн Й. Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука; за ред. Вадима Дивнича; наук. ред. Ярина Цимбал. Київ: Критика, 2018. 432 с.

р
н
:

межах імператорського законодавчого акту про «смугу осілості» приблизно в однаковий час – після 1791 року, формування єврейської громади в Юзівці розпочалося наприкінці ХІХ – напочатку ХХ ст. із розвитком робітничого руху та розбудови гірничо-видобувної промисловості. Роботами присвяченими питанню заселення єврейською громадою Донбасу є праці Ю. Ніколайця¹, який досліджував специфіку демографічних процесів у регіоні, особливості соціальної структури населення та професійний склад населення в 1920–1930-ті

р

е

г

і

о

н

у

,

п

р

и

н

ц

ІНіколаєць Ю. Демографічні процеси в Донбасі у 20 – 30-х роках ХХ ст. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 12, 2013. С. 23–32.

ІЯкубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу. Тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ, 2014. 109 с.

ІЖаров А. Синагоги в Юзовке. Донецк: історія, події, факти. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/982> (дата звернення: 05.07.2020).

⁴ Луковенко И. Г. Иудаизм в Донбассе // Религиозная палитра Донецкой области. Справочник церквей и религиозных организаций. Донецк, 2008. 304 с.

ЇКуліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870-1917 рр.: дис. ... д-ра іст. н.: 07.00.01. Харків, 2021. 471 с.

ЇFriedgut H. T. Iuzovka and Revolution. Life in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton University Press. Vol. I, 1989. 379 p.

ЇHiroaki Kuromiya. Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932. Cambridge University Press, 1988. 364 p.

⁸ Іващенко А. В. История еврейской общины Донецка. Центр религиовед. исслед. и междунар. дух. отношений. Донецк: 2014. 159 с.

к

у

Наукову актуальність для дипломної роботи становить і праця Ю. Ходоровського, який здійснив комплексне дослідження єврейських некрополів України, визначивши найдавніші місця пам'яті про єврейську

Також у дипломній роботі було відзначено історіографію та структуру просторів пам'яті крізь призму Голокосту в сучасних українських дослідженнях. Ряд праць київського професора А. Подольського надають детальну інформацію про механізми скоєння Голокосту в Україні, стратегії виживання та супротиву єврейського населення, комунікацію із іншими етносами під час німецької окупації України, мотиви допомоги та надання притулку євреям українцями, політику радянської влади щодо євреїв до та після

Д

б

у

п

в

їш

і

с

в

б

т

в

Ходоровський Ю. І. Єврейські некрополі України, 1998. 84 с.

2 Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 104–101; Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту). Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. 108 с; Подольський А. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення // Політична культура та ідеологія. Політичні дослідження. 2021. (№1). С. 106–122.

³ Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного / М. Гон, П. Долганов, Н. Івчик. Рівне: Волинські обереги, 2017. 232 с.

⁴ Гура О. Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // Історична пам'ять. 2010. № 2. С. 79–87; Гура О. Державна політика щодо юдейських громад в УРСР (1948 – 1953 рр.) // Емінак. 2017. № 1 (т.4). С. 65–71.

м

и

А. Медведовської (Дніпро)¹. Розглянуті роботи сприяли визначенню сучасних теоретичних підходів до вивчення та конструювання пам'яті національних спільнот, їхньої взаємодії з історичною політикою у локальних вимірах.

Окремо варто виділити сучасні роботи іноземної історіографії про Другу світову війну та Голокост в межах студій пам'яті. Такими дослідженнями є праці Т. Снайдера (аналіз політики німецької адміністрації у міжвоєнний період (1933–1939 роки), формування стереотипного образу єврейського ворога, «подвійної

Г

р

и

»

з

р

а

д

я

н

с

ь

к

и

м

и

л

¹ Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: дис. ... к. іст. н.: 07.00.01. Дніпро, 2016. 239 с.

²

³ Waitmann W. The Holocaust in Eastern Europe. At the Epicenter of the Final Solution, 2018. 360 p.

⁴ Zeltser A. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union. Yad Vashem Publications, 2019. 386 p.

⁵ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

р

а

Отже, історіографічна база дослідження є широкою та охоплює різноманітні аспекти питань, пов'язані із загальною історією досліджуваних міст, локальними історичними сюжетами з єврейської теми в Харкові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі та Донецьку, проблематикою дефініцій студій пам'яті, доцільністю використання наукового інструментарію в межах історичної парадигми та політики пам'яті, а також апелює до класичних досягнень «memory studies» – творенні конструктів пам'ятання та функціонування просторів спогадів в урбаністичному вимірі досліджуваних міст упродовж XIX – початку XXI ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Основу кваліфікаційної роботи складають писемні джерела, за допомогою яких можна отримати інформацію про процес заселення євреями Харкова, Одеси, Катеринослава (сучасного Дніпра), Олександрівська (Запоріжжя) та Юзівки (Донецька) в XIX ст. та формування «смути осілості»¹. Прикладами такого типу джерел є, насамперед документація: законодавчі акти та положення про права та обов'язки², заборони для єврейської національної меншини³, статистичні дані

с

о

ц

і

а

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 13: Екатеринославская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб, 1904. 254 с.

² Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649–1873 г. / сост. В. О. Леванда. Санкт-Петербург: тип. К. В. Трубникова, 1874. С. 37. URL: <https://www.prilib.ru/item/437967> (дата звернення: 03.10.2021).

³ Полное собрание законов Российской империи. 1-е собрание. Т. 23 (1789 - 6 ноября 1796): Законы (16739 - 17529). 969 с.

⁴ Профессиональный состав еврейского населения России : по материалам первой всеобщей переписи населения, Произведенной 28 января 1897 года / сост. Б. Д. Бруцкус ; Еврейс. колонизацион. о-во. СПб.: [Тип. Север], 1908. С. 27–67.

⁵ American Jewish Committee. Special Articles (1906-1907) // American Jewish Year Book (1906–1907). A Table of Pogroms from 1903 to 1906. URL: <https://www.museumoffamilyhistory.com/ajc-yb-v08-pogroms.htm> (дата звернення: 14.07.2020).

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. том. М-ва внутр. дел. Т. 46: Харьковская губерния. 1904. 297 с.

⁷ Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / Рос. акад. наук, науч. совет по ист. демографии и ист. географии [и др.; сост. Ю. А. Поляков и др.; редкол.: чл.-кор. РАН Ю. А. Поляков и др.]. Москва: Наука, 1992. 254 с.

⁸ Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.). Глава

П

р

від 2011 року¹ тощо. До писемних джерел періоду сучасності належать і відомості про надання матеріальним об'єктам (архітектурним будівлям, меморіальним комплексам тощо), що пов'язані із євреями, особливого статусу –

а До візуальних джерел, використаних у представленій дипломній роботі, відносяться матеріали радянської пропаганди – плакати сатиричного змісту із зображенням представників єврейської національності за стереотипними архетипами, поштові листівки із зображенням архітектурних споруд імперського, радянського та сучасного періодів, що мали відношення до євреїв, фотокартки, розміщені в путівниках репрезентованих обласних центрів, фотоматеріали «Єврейського Харкова», створені Є. Котляром³ із зображенням Хоральної синагоги, старовинних молитовних будинків, хедерів тощо.

м Основним цифровим джерелом з теми стала інтерактивна карта «Євреї України»⁴, яка містить усі наявні ідентифіковані матеріальні об'єкти за категоріями, із прив'язкою до геолокації, пов'язані із єврейською історією та пам'яттю про євреїв України за територіальним принципом. За допомогою карти можна визначити сформовані простори пам'яті за регіонами, проаналізувати конструкти пам'яті крізь призму культурного/освітнього, комерційного та меморіального дискурсів, з'ясувати статистичне співвідношення пам'яток, скориставшись інформаційним довідником по кожному з об'єктів. Іншим цифровим джерелом, використаним у дослідженні, стали фотоматеріали з електронного сайту BBC News Україна, що містять архівні фото з першого публічного радянського мітингу в Бабиному Яру (Київ)⁵. У дослідженні також

б

Х. Ст. 123. URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/c88a6e20aba8fe9bb3ca886d6f922814/ (дата звернення: 14.09.2023).

¹ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верховної Ради України від 05.07.2011. р. №3560-VI: станом на 29.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-VI#Text> (дата звернення: 15.09.2023).

² Меморіал «Дробицький Яр» занесли до Держреєстру нерухомих пам'яток»: Харківська обласна державна адміністрація від 29.12.2016 р.

³ Котляр, Є. Єврейський Харків: Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков, 2011.

⁴ Карта «Евреи Украины». Одесская область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 07.09.2020).

⁵ Червоненко В. Бабин Яр не один: 10 місць наймасовіших розстрілів євреїв України // BBC News Україна. 29 вересня 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54279487> (дата звернення: 10.09.2022).

о

н

було залучено матеріали електронної єврейської енциклопедії¹, за допомогою яких можемо отримати дані про хронологію заселення єврейськими громадами міст України, визначні події та персоналій в контекстах історичних епох. До цифрових джерел належать і матеріали з циклу лекцій (лекція № 16) про Голокост в Україні (генезу нацизму, особливості ментальності східних європейців, екскурс в історію українсько-єврейських відносин, мотиви колаборації місцевого населення з нацистами та допомога, яку надавали українці євреям, ризикуючи власним життям) від відомого американського історика Т. Снайдера² та освітні відео на платформі YouTube про українсько-єврейські відносини протягом століть співіснування, формування міфів про євреїв імперською, а пізніше радянською Росією за сприяння журналістів О. Криштопи та В. Кіпіані³, відео-трансляція виступу п'ятого президента України Петра Порошенка в парламенті Ізраїлю на честь 75-х роковин трагедії Голокосту⁴.

Окреме місце в дослідженні займають матеріали періодики та інтернет-журналів типу «Перець»⁵ (візуальні джерела з «єврейського питання» в період Холодної війни), «Нотатки з єврейської історії» (фотоматеріали об'єктів, пов'язані з євреями Дніпра, топоніми тощо)⁶, «Мигдаль Times. Еврейский журнал для всех» (інформація про євреїв Одеси, умови життя та особливості діяльності громади в «порто-франко»)⁷, «УКРІНФОРМ» (відомості про археологічні розкопки залишків стародавнього єврейського цвинтаря в

¹ Електронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Харьков. URL: Харьков: Электронная еврейская энциклопедия OPT (eleven.co.il) (дата звернення: 15.12.2020).

² Timothy Snyder. Making of Modern Ukraine. Lecture 16: Nazi Colonization and Extermination in Ukraine // Thinking about.... 2023. April 30. URL: https://snyder.substack.com/p/nazi-colonization-and-extermiation?utm_source=post-email_title&publication_id=310897&post_id=117454281&isFreemail=true&utm_medium=email (дата звернення: 18.03.2023).

³ 5 канал. Машина часу. Історична правда про українсько-єврейські відносини: частина 1. You Tube, 14 лютого 2017 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4LxhO3O6kkE&t=74s&ab_channel=5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB (дата звернення: 16.09.2023).

⁴ 5 канал. Виступ президента України у парламенті Ізраїлю (повний текст і відео). URL: <https://www.5.ua/polityka/vystup-prezydenta-ukrainy-u-parlamenti-izrailiu-povnyi-tekst-i-video-102035.html> (дата звернення: 30.08.2022).

⁵ Перець. 1981. № 12. 15 с.

⁶ Быстряков А. Сионистское движение в Екатеринославе. Интернет-журнал Заметки по еврейской истории. № 3 (94), 2008. URL: <https://berkovich-zametki.com/2008/Zametki/Nomer3/Bystrjakov1.htm> (дата звернення: 19.10.2021).

⁷ Чацкий А. Одессе 220 лет. Как подсчитали одесситов. Мигдаль Times. Еврейский журнал для всех. № 131, 2014. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/171> (дата звернення: 17.10.2021).

Запоріжжі) «Юзівка та євреї. Донецьк: історія, події, факти» (дані про творення релігійного простору євреїв Юзівки, а саме 3 синагоги)¹, «Дзеркало тижня»², «Радіо свобода»³ (сюжети про радянську історичну політику та Голокост в «Бабиному яру»), «Суспільне. Новини» (сюжет про Голокост в Запоріжжі)⁴, «Історична правда» (творення міфу «Великої вітчизняної війни» в СРСР)⁵.

Важливими для розуміння кореляції історичної політики та політики пам'яті в реальному часі, ролі агентів пам'яті на державному рівні є твітер-повідомлення президента України В. Зеленського⁶ та розміщення інформації на порталі BBC NEWS журналістом Т. Вертхаймером публікації про руйнування цвинтаря військами РФ поруч із Бабиным яром⁷, а також твітер-пост Міноборони України про руйнацію пам'ятного знаку менори в Дробицькому яру внаслідок ворожої атаки на Харківщину в березні 2023 року⁸.

Для отримання більш детальної інформації про життя євреїв у місті було використано ряд інтерв'ю для інтернет-порталу «Громадське радіо»: це інтерв'ю з істориками В. Рибалкою (про формування «єврейського образу» Катеринослава наприкінці XIX–напочатку XX ст.)⁹, С. Гіріком (про зміни в політиці та відношенні до євреїв за імперських часів та в добу СРСР, формування міфів про євреїв)¹⁰, І. Щупаком (про європейську та українську політику пам'яті, побудову державного наративу навколо теми Другої світової війни та інших

¹ Донецьк. Історія. События. Факты. Синагоги в Юзовке. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/982> (дата звернення: 01.03.2021).

²

³ Джулай Д. «Ганебне зборище єврейських й українських націоналістів». У 1966 році відбувся перший мітинг у Бабиному Яру (архівні фото). 29.09.2020 // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ganebne-zboryshe-gvreysskyh-i-ukrainskyh-nacionalistiv/30188876.html> (дата звернення: 21.10.2023).

⁴ Ларіонова О. «Дітей кидали в ями живими», – родичі розстріляних у Запоріжжі євреїв поділилися спогадами // Суспільне. Новини. 27 січня. 2022. URL: <https://suspilne.media/201727-ditej-kidali-v-ami-zivimi-rodici-rozstrilanih-uzaporizzi-evreiv-podililisa-spogadami/> (дата звернення: 12.10.2022).

⁵ Ткачук О. Про «Велику Вітчизняну» та інші міфи радянської доби. Спецпроект «Друга світова війна» // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/21/86427/> (дата звернення: 06.09.2023).

⁶ Твітер-повідомлення Президента України Володимира Зеленського про трагедію в Бабиному яру. 2022. 1 березня. URL: <https://x.com/ZelenskyyUa/status/1630929425003945985?s=20> (дата звернення: 16.10.2023).

⁷ Wertheimer T. Babyn Yar: Anger as Kyiv's Holocaust memorial is damaged. BBC News. March, 2. 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-60588885> (дата звернення: 12.10.2022).

⁸ Твітер-повідомлення Міноборони України про пошкодження монументу менори. 2022. 26 березня. URL: <https://x.com/DefenceU/status/1507670577456332804?s=20> (дата звернення: 16.10.2023).

⁹ Єврейський Катеринослав. Історії забутого міста. Громадське радіо. Інтерв'ю з Валентином Рибалкою від 18.03.2017. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/evreyskyy-katerynoslav-istoriyi-zabutogo-mista> (дата звернення: 12.10.2021).

¹⁰

я

і

н

п

р

трагедій XX ст., про роль сучасного історика в конструюванні історичної пам'яті народу)¹, Д. Ключко (про візуалізацію українського та єврейського народу крізь призму мистецтва іконографії)² тощо. Аналіз отриманої інформації з інтерв'ю українських дослідників сприяв поглибленому вивченню єврейської локальної історії, особливостей трансформації життя євреїв упродовж століть за різних політичних режимів, інтерпретації історичних подій (двох світових війн, революції 1917–1921 років) та їхнього впливу на життя громади (особливі привілеї для купців I гільдії, масштабні погроми на зламі XIX–XX ст. в містах українських губерній, відміна «смуги осілості в 1917 році тощо).

Серед джерел особового походження було залучено спогади мешканця Юзівки А. Зальмана про особливості свого дитинства та юності в робітничому селищі, прихід до влади більшовиків, відношення до єврейської громади з боку

з

а

в

о

д

с

ь

к

и

х

р

о

¹ Інтерв'ю з І. Щупаком від 26.11.2016, м. Київ. Інтерв'юєр: А. Кобалія // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/yevreyi-naddnipryanshchyny-u-dobu-zmin> (дата звернення: 18.09.2022).

² Інтерв'ю з Д. Ключко від 27.05.2017, м. Київ. Інтерв'юєр: І. Славінська // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/sionisty-ta-ukrayinski-burzhnazni-nacionalisty-yak-pro-nyh-zhartuvaly-v-grsr> (дата звернення: 18.09.2022).

³ Варіят П. Воспоминания Арана Залмана. Часть 3. Юзовка в моей памяти. Донецк: история, события, факты, 2011. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/691> (дата звернення: 12.10.2021).

⁴ Воспоминания / Никита Хрущов // Вопросы истории. 1991. № 11.

⁵ Голокост в Одесі: Німеччина вибачається за місцевий Бабин Яр | DW Ukrainian. URL: https://youtu.be/XAbrJxwn_s8 (дата звернення: 16.02.2022).

к

і

державного історичного та пам'яттєвого наративів, а це, в свою чергу, створює проблематику для комплексної реконструкції та репрезентації місць пам'яті сьогодні.

1.3. Методологічна основа і методи роботи

Методологічну базу складає мультидисциплінарний підхід: для дослідження було залучено праці з гуманітаристики, роботи етнологічного, культурологічного, економічного та соціологічного характеру, що стосуються вивчення «єврейського питання» в історичному вимірі в межах території сучасної України. Такими роботами є статті Е. Конончука¹, Т. Вайзер², Я. Поліщука³ та О. Пухонської, що стосуються взаємодії політики, пам'яті та літератури⁴, особливостей репрезентації єврейських образів-символів, наявних характерних епізодів для творення сюжетних ліній та інтерпретації важливих для громади історичних подій крізь призму художніх текстів. Також було використано сукупність ідей французького соціолога М. Хальбвакса про рівні колективної пам'яті, про роль групи як носія традицій, ідеалів та певних спогадів в інтерпретації важливих для неї подій, диференціації понять «історія» та «пам'ять», відповідальності спільноти за створення конструкту пам'яті⁵.

Особливу увагу в роботі було приділено аналізу наукових підходів в галузі «memory studies», репрезентованих концепцією П. Нора, який використовуючи досвід Франції, зробив акцент на інтенції суспільної пам'яті та охарактеризував варіативність місць пам'яті. Він вважав, що місцем пам'яті може стати будь-який фізичний (матеріальний) або абстрактний об'єкт, що містить у собі інформацію про певну подію, персоналію чи ідею: від меморіалів та архітектури до емблем, предметів повсякденного вжитку, періодики, комеморативних практик, постатей

¹ Konończuk E. Literatura i pamięć na pograniczu kultur. Białystok, 2000. 224 s.

² Вайзер Т. Травматология логоса: язык травмы и деформация языка в постсоветской поэзии. Новое литературное обозрение (2014) №. 1(125). URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/125/26v-pr.htmlcit>. (дата звернення: 12.12.2022).

³ Поліщук Я. О. Із дискурсів і дискусій. Харків, 2008. 288 с.

⁴ Пухонська О. Я. Література і пам'ять: версії взаємовпливу. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 191–193.

⁵ Савицька І. М. Формування національної ідентичності через призму історичної пам'яті. Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер.: Гуманітарні студії / ред. кол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. К.: ВЦ НУБіП 250 Україна-Європа-Світ України. Вип. 203. Ч. 1, 2014.

в історії тощо. Однак головною функцією такого об'єкту за П. Нора має бути збереження пам'яті для групи людей (колективу); пам'ятні місця можуть містити в собі різні значення, однак мають володіти особливою «символічною аурою»¹. Інший підхід до вивчення місць пам'яті висвітлений у концепті відомої німецької дослідниці культурної пам'яті А. Ассман, яка зосередила свою увагу на місцях пам'яті крізь призму символічних медіаторів, пов'язаних із німецькою історією та Голокостом: топографії травматичних місць у фізичному просторі, які після Другої світової війни почали виникати на території усєї Європи (приклад Аушвіца), місцях масового терору, формуванні просторів спогадів, інтенції щодо «забування». Також в її роботах центральне місце посідає концепт «пам'яті-розриву», «пам'яті, що зазнала руйнації» в епоху постпам'яті – сучасності. А. Ассман писала, що «крок від місць поколінь до пам'ятних місць та просторів спогадів, відбувається з розривом, руйнацією меж культурних значень і суспільних контекстів»². Її чоловік – культуролог Я. Ассман генералізував наукові досягнення М. Хальбвакса та П. Нора, розвиваючи в своїх наукових працях концепцію функціонування пам'яттєвих конструктів у групі, творення символічного простору та механізми передачі пам'яті на прикладі стародавніх східних цивілізацій³. Для розуміння специфіки роботи із семіотичними символами було залучено концепцію радянського культуролога Ю. Лотмана, який також був прихильником поглядів М. Хальбвакса про «колектив» як носій пам'яті. Дослідник вважав, що центральне місце в пам'яті певної групи посідає символічний аспект та творення семіотичного простору в межах «культурного ареалу», головною умовою існування якого є комунікація⁴. Варто відзначити і праці британського науковця Е. Хобсбаума, в яких автор звертався до проблематики та «винайдення традицій» у колективі, визначивши, що пам'ять групи базується на традиціях, що формуються в моменти радикальних «вибухів»,

¹ Нора, П. Теперішнє, нації, пам'ять. Київ, 2014. 272 с.

² Ассман, А. Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна. Москва, 2013.

³ Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. М.: Языки славянской культуры, 2004. 363 с.

⁴ Лотман, Ю. М. Семиосфера. СПб: «Искусство-СПб», 2010. 152 с.

зберігаючи ілюзорність незмінності, формуючи генезу конструкту націй¹. Наступним важливим методом в межах дипломного дослідження став сучасний підхід італійського дослідника К. Фогу про фактори впливу на конструювання пам'яттєвих смислів, за яким провідну роль займає політичне середовище держави, особливості структури власності на ЗМІ та зовнішньополітичні орієнтири².

Серед загальнонаукових методів було залучено методи контент- та кластерного аналізу (розгляд процесу створення місць пам'яті, їхніх особливостей та відмінностей, якісний та кількісний розподіл об'єктів за групами шляхом класифікацій та структуризації), синтезу (формування єврейських громад у різних регіонах України приблизно в один хронологічний період), абстрагування (загальні тенденції розвитку історичної політики та політики пам'яті на території сучасної України в різні хронологічні періоди), моделювання (створення певних моделей – таблиць у вигляді баз даних, що здатні репрезентувати наявні та втрачені місця пам'яті³), аналогій (компаративний аналіз отриманих результатів на основі баз даних, встановлення кореляцій між локусами та тематикою місць пам'яті у представлених містах) та включеного спостереження (представлена проблематика є актуальною та перспективною в сучасних дослідженнях з трансформаційних процесів історичної політики та політики пам'яті в Україні).

Для вирішення поставлених завдань було використано спеціальні історичні методи: порівняльно-історичний, історико-системний та ретроспективний. Завдяки порівняльно-історичному методу ми маємо змогу проаналізувати характер та особливості формування місць пам'яті, пов'язаних із єврейськими громадами на межі століть, порівняти та диференціювати такі ареали. На основі історико-системного методу було визначено механізми функціонування місць

¹ Хобсбаум Е. Изобретение традиции. 2003. URL:

<https://web.archive.org/web/20160229063252/http://urokiistorii.ru/media/book/1208> (дата звернення: 25.11.2020).

² Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.). Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 15. 2015. С. 244–250.

³ Кабаргіна В. Додаток А «Місця пам'яті про євреїв Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька». Харків.

пам'яті про євреїв у свідомості різних етносів, що населяли Україну. Ретроспективний метод надає можливість реконструювати події, які сприяли розвитку єврейських штетлів, окреслити етапи трансформації єврейського життя в досліджуваних містах, проаналізувати наслідки та вплив діяльності громад на соціальне, економічне та культурне життя цих міст крізь призму сучасності. Отже, в роботі було використано також принцип науковості та системності.

Обрана тема дипломної роботи сьогодні має перспективи для подальшого дослідження в межах історичної науки та студій пам'яті загалом. Через наявність обмеженого кола писемних джерел, що пов'язано з історичними умовами – двома світовими війнами, які проходили на території України, ліквідацією російської монархії та приходом до влади більшовиків, які встановили радянський режим із сформованою уніфікованою тоталітарною політикою пам'яті в межах наративу про «єдиний радянський народ-переможець», з обмеженим доступом до архівів і з величезною кількістю питань та «білих плям», історики вимушені шукати правдиві відповіді в окремих, фрагментарних та доступних джерелах. Також варто відзначити, що на сучасному етапі дослідження з юдаїки переважно присвячені тематиці, пов'язаній із Другою світовою війною та трагедією Голокосту: насамперед, це визначення кількості жертв у населених пунктах, механізмів вбивств, питань виживання та інструментів боротьби із окупаційною владою, ролі інших національностей у порятунку євреїв під час війни та інших дражливих питань (колаборації із нацистами місцевих жителів у локальних вимірах тощо). Однак нашої уваги як дослідників сьогодні потребують і питання пам'яті та «постпам'яті» про євреїв, пов'язані не лише із феноменом Голокосту, а й з наративом співіснування євреїв та українців, які століттями проживали в межах однієї території, засновували релігійні осередки, займалися торгівлею, тримали прибуткові будинки та опікувалися розвитком культури, були видатними діячами науки та мистецтва. Таким чином, дослідження місць пам'яті про єврейські громади в Харкові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі та Донецьку є доволі перспективною темою для подальших наукових досліджень з історії.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ТА МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ ПРО ЄВРЕЇВ У ХАРКОВІ, ОДЕСІ, ДНІПРІ, ЗАПОРІЖЖІ ТА ДОНЕЦЬКУ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Формування єврейських громад на території сучасної України розпочалося внаслідок трьох поділів Речі Посполитої, коли значні території держави, де мешкало більш ніж 900 тис. євреїв, увійшли до складу Російської імперії¹. Процес інтеграції єврейської національної меншини до соціальної структури імперії, до складу якої також входили і українські землі, розпочався рядом спеціальних заходів царської урядової адміністрації: спочатку євреїв почали записувати до стану міщан та торговців, які мали право оселятися в містах та містечках. Однак після низки скарг християнських купців на представників єврейської громади лише через те, що останні створювали конкуренцію на ринку, 23 грудня 1791 року Катериною II було видано указ, згідно з яким розпочалося формування «смуги осілості» – євреям дозволялося селитися в чітко встановлених законодавством містах по губерніях, а також на землях півдня сучасної України – у Катеринославському намісництві та Таврійській області (ці українські території першими увійшли до «смуги осілості»)². Підкреслювалося також, що «євреї не мають ніякого права записуватись у купецтво у внутрішніх р

о По за межами «смуги осілості» царською адміністрацією дозволялося селитися лише певним категоріям євреїв: купцям першої гільдії, особам з вищою освітою, фармацевтам, дантистам, акушерам, ремісникам, винокурам, йиноварам, механікам та відставним імператорським військовим з нащадками. За «Положенням про устрій євреїв» від 9 грудня 1804 року останні мали право тримати фабрики та підприємства, вести сільське господарство в межах «смуги к

¹Гриневиц Л. В., Гриневиц В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 01.10.2021).

²Любченко В. Б. Смуга Осілості. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mezha_osilosti (дата звернення: 01.10.2021).

³ Полное собрание законов Российской империи. 1-е собрание. Т. 23 (1789 – 1796), № 17006. С. 287.

осілости». Представники єврейської громади отримали також доступ до навчальних закладів, право відкривати свої освітні й культурні осередки з обов'язковим вивченням однієї з трьох європейських мов: російської, польської чи німецької. Натомість, за «Положенням» євреям заборонялося брати в оренду землю, сільськогосподарські угіддя та підприємства на селі, обов'язковим також було переселення до встановлених законом міст¹. Варто зазначити, що такий розподіл царською адміністрацією територій, в межах яких особам єврейської національності дозволялося селитися, не був характерним лише для Російської держави: такі обмежувальні дії практикували раніше польські королі та німецькі князі. За висловом М. Грушевського, одна з причин такої політики по відношенню до євреїв полягала у намаганні тримати останніх у повній залежності від правлячої влади в якості «рентовного джерела державного скарбу»². Однак в Російській імперії обмежувальні антиєврейські положення та законодавства досягли найбільшого рівня.

Загалом «смуга осілости» функціонувала фактично до 1917 року і включала в себе 15 губерній Російської імперії, 8 з яких були розташовані на території сучасної України: Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська та Таврійська землі³. В цих регіонах кількість єврейського населення не була сталою, наприкінці XIX – на початку XX ст. помітними стали тенденції зростання єврейської національної меншини. За даними першого загальноросійського перепису населення від 1897 року в «смузі осілости» проживало 1 644 488 євреїв, більшість з яких мешкали в штетлах (з ідишу «єврейське містечко») і були зайняті у торгівельно-промисловій (70%), фінансовій, освітній та релігійній сферах⁴. Варто підкреслити, що єврейські

¹ Быстряков А. Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска. Часть 1. В российской империи.// Альманах «Еврейская старина». 2015. № 2 (85). URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystryakov1.php> (дата звернення: 17.07.2021).

² Грушевський М. Історія України-Руси. Т.5. К.: Наукова думка, 1994. С.257.

³ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649-1873 г. / сост. В. О. Леванда. Санкт-Петербург: тип. К. В. Трубникова, 1874. с. 37. URL: <https://www.prilib.ru/item/437967> (дата звернення: 03.10.2021).

⁴ Профессиональный состав еврейского населения России: по материалам первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / сост. Б. Д. Бруцкус; Еврейс. колонизацион. о-во. СПб.: [Тип. Север], 1908. С. 27–67.

підприємці на той час вже займали чільне місце в розвитку економіки російських губерній (включаючи території України): тримали винокурні, цукроварні, лісопилки, займалися виробництвом тютюну та торгівлею зерна.

Далі варто більш детально зупинитися питанні формування та особливостей соціально-історичного розвитку єврейських громад у досліджуваних містах. Перші документальні свідчення, які зафіксували появу представників єврейської національної меншини в сучасних Харкові, Одесі, Дніпрі (колишньому Катеринославі) та Запоріжжі (колишньому Олександрівську) датуються приблизно другою половиною XVIII ст. На відміну від інших представлених міст, Харків не входив у «смугу осілості», тут формування єврейської громади було пов'язане із діяльністю заможних єврейських купців, які приїздили переважно із заможних європейських країн: Німеччини, Литви, Волині, Поділля та Галіції на щорічні ярмарки, після закінчення яких, деякі з них залишалися жити в містах, що входили до складу «смуги осілості» (окрім купців I гільдії, про що було згадано раніше). Вже з купець М. Олександрович, який на той час виконував обов'язки рабина, однак, через внутрішній конфлікт у громаді пізніше посаду головного рабина міста в

1

7

8

8 Зважаючи на те, що Харків на початку XIX ст. не був великим міським центром, а економічне життя краю базувалося на промислах та торгівлі, де, як рідзначалося раніше євреї створювали певну конкуренцію місцевим виробникам, цар Олександр I у 1804 р. затвердив видання «Положення про євреїв», згідно з яким за представниками єврейської національної меншини в Російській імперії вкріплювалися особливі права та обов'язки: євреї мали записатися до одного зі станів: ремісники (фабриканти), купці, землероби або міщани у містах,

3

¹Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. (1655-1905): В 2 т. Т. 1 (XVII-XVIII века) репринт. издание. Харьков: Б.и., 2004. С. 73.

²Котляр Е. Е. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков: Харьковская государственная академия дизайна и искусств, 2011. С. 11.

Н

я

відведених для їхнього проживання. Слобідсько-Українська губернія (пізніше Харківська) не була включена до цього списку, саме тому купівля земельних наділів та постійне проживання в межах цього регіону євреям заборонялися. Купці та ремісники мали право перебувати в Харкові в обмежений проміжок часу та за наявності спеціального документу – паспорту, який можна було отримати лише за дозволом і з рук губернатора¹. Однак, незважаючи на низку обмежень, єврейська громада продовжувала кількісно зростати, в 1814 році в Харківському і

м Наступний цар Микола I продовжив політику Олександра I стосовно «єврейського питання» на території Російської імперії: так, 26 серпня 1826 року був прийнятий «Статут про рекрутську повинність та військову службу для євреїв», за яким щороку з тисячі євреїв 10 чоловік віком від 12 до 25 забирали в рекрути³. Євреям, які відбували військову службу в Харкові, за цим статутом було дозволено оселятися в місті разом зі своїми родинами та відправляти релігійні культу. Саме з діяльністю відставних солдат-кантоністів і пов'язано будівництво першої синагоги Харкова – Міщанської або Солдатської по вул. Єврейській⁴. На середину XIX ст. в Харкові загалом було зареєстровано 2 єврейські громади: купецька та солдатська, кожна з яких мала свою синагогу (молитовний будинок або приміщення, де представники єврейської національної меншини збираються й вивчають Святе Писання (Тору), моляться); мікве (водні ритуальні резервуари, які використовують для очищення від гріхів у юдеїв); хедер (початкова школа для хлопчиків) та пункти ритуального забою птиці. В 1859 році в місті проживало близько 100 солдат-євреїв, 30 з яких мали тут родини, 30 єврейських купецьких р

н Починаючи з 60-х років XIX ст., відбувається активна інтеграція євреїв у соціально-економічне й культурне життя міста, що пов'язано з ліберальними

и
1 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 57.

и
2 Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Харьков. URL: Харьков: Электронная еврейская энциклопедия ОПТ (eleven.co.il) (дата звернення: 15.12.2020).

р
3 Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 192.

р
4 Карта «Евреи Украины». Харьковская область. URL: <https://cjew.com.ua/objects/> (дата звернення: 25.09.2020).

и
5 Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Харьков. URL: Харьков: Электронная еврейская энциклопедия ОПТ (eleven.co.il) (дата звернення: 15.12.2020).

реформами правління Олександра II та завершенням будівництва Курсько-

Х

а

р

к

і

в

с

ь

к

о

-

О

д Дані обставини сприяли початку стрімкого розвитку соціального та культурного життя євреїв: починають формуватися перші єврейські політичні групи, серед яких відомою була «Хововей Цион», що в перекладі означало «Закохані в Сіон»⁵, у січні 1905 року була відкрита їдальня для бідних, у квітні того ж року П. Бурас заснував відоме «Общество помощи бедным евреям», яке пізніше очолило всі єврейські благодійні товариства міста. В 1909 році єврейською громадою було відкрите харківське відділення «Общества для просвещения между евреями России» під керівництвом лікаря Б. С. Грейденберга. Євреї також були видавцями місцевих газет «Южный край»,

я

Ю

ж

¹ Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев... С. 1036–1046.

² Риттих А. Этнографический очерк Харьковской губернии. Харьков, 1892. С.14.

URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/22796-rittih-a-f-etnograficheskiy-ocherk-harkovskoy-gubernii-harkov-1892>

³ Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Харьков. URL: Харьков: Электронная еврейская энциклопедия ОПТ (eleven.co.il) (дата звернення: 15.12.2020).

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Т. 46: Харьковская губерния. 1904. С. 21.

⁵ Інтерв'ю з І. Щупаком від 26.11.2016, м. Київ. Інтерв'юєр: А. Кобалія // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/evreyi-naddnipyanshchyny-u-dobu-zmin> (дата звернення: 18.09.2022).

⁶ Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Харьков. URL: Харьков: Электронная еврейская энциклопедия ОПТ (eleven.co.il) (дата звернення: 15.12.2020).

д

р

о

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. для єврейської громади склалися сприятливі умови для подальшої інкорпорації в бурхливе соціальне, економічне та культурне життя Харкова. Євреї починають займати керівні посади в банківській та типографській справах, з'являються заможні династії промисловців та купців, які володіли прибутковими будинками: Рубінштейни, Розенцвейги, брати Сойфер, Волкенштейн. Окремо варто згадати таких видатних діячів науки як І. Мечникова, М. Мандельштама, А. Гішмана, І. Рубінштейн, Я. Бернштейн-Когана, які мали безпосереднє відношення до історії Харкова.

На відміну від Харкова, поява єврейської громади на території Одеси розпочалася задовго до її заснування та встановлення «смуги осілості». Історичні свідчення про присутність євреїв-ремісників у кількості 6 чоловік у турецькій фортеці Хаджибей датуються другою половиною XVIII ст., пізніше на місці цієї

ф

о

р

т

е

ц

і

і

б

у

л

о

¹ Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст. : колективна монографія /за ред. О. Репана ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ, 2020. С. 145.

² Карта «Євреї України». Одесская область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 02.10.2020).

³ Чацкий А. Одессе 220 лет. Как подсчитали одесситов. Мигдаль Times. Еврейский журнал для всех. № 131, 2014. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/171> (дата звернення: 17.10.2021).

⁴ Первая Всеобщая перепись... 1897 года. Т. 47, с. 6.

д

е

з українських губерній, що входили до складу Російської імперії: Херсонська (5,8%), Київська (3,7%), Волинська (3,2%), Полтавська (1,1%) та Таврійська (0,5%). Також приїжджали купці із білоруських губерній (Мінськ, Могилів) (2,6 %

) Вже в середині XIX ст. Одеса стала третьою за кількістю єврейського населення в світі: більше мешканців-євреїв було лише в Нью-Йорку та Варшаві². В 1798 році була заснована єврейська громада і побудована перша в Одесі синагога, на місці якої в 1850 році була побудована синагога «Ор Самеах», яка зберіглася до наших днів, її першим Б. І. Рабинович³. Також важливим досягненням єврейської громади міста стало будівництво в 1802 році єврейської лікарні на 6 ліжок, яка сьогодні є архітектурною пам'яткою містобудування.

Зважаючи на активну участь в економічному житті міста, ще в перші роки свого існування значна кількість представників єврейської громади Одеси була зайнята у сфері фінансів, торгівлі та підприємництва: вони тримали торговельні та виробничі будинки, займалися продажем мануфактурних та бакалійних товарів тощо. За період управління графа М. С. Воронцова Одеса перетворюється на найбільший торговельний центр півдня Російської імперії: вагома роль в економічному розвитку краю в цей час відводилася торгівлі зерном, бавовною, шовком, сіллю, де заможні єврейські купці, вихідці з Австрії, також мали провідні позиції. Американський історик С. Ципперштейн вважав, що саме євреї Одеси, у порівнянні з єврейськими громадами інших міст, що входили до «смуги осілості», найбільш активно інтегрувалися в соціокультурне життя міста, що пояснюється поліетнічністю й стрімким торговельним розвитком Одеси, установленням статусу порто-франко, його міжнародними зв'язками з країнами

Ц

е

¹ Прокоп Ю. В. Єврейське купецтво Одеси в першій половині XIX ст.: походження та економічна діяльність. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 45. Т. 1. Запоріжжя, 2016. С. 141–153.

² Електронна єврейська енциклопедія. Єврейські общини. Одеса. URL: <https://www.eleven.co.il> (дата звернення: 19.07.2021).

³ Історія єврейської общини Одеси. URL: <https://web.archive.org/web/20151123153950/http://www.tikva-edessa.org/about/> (дата звернення: 12.09.2021).

⁴ Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881. Иерусалим, 1995. С. 27–28.

Л

Б

Окрім торгівлі та сфери фінансів єврейська громада значну увагу приділяла розвитку національної культури та збереженню релігійних традицій. Вже в першій половині XIX ст. вона опікувалася мережею релігійних та освітніх закладів, засновувала благодійні товариства допомоги для бідних. Єврейські купці почали віддавати дітей до світських шкіл, що пов'язано із проникненням до Російської імперії, зокрема до півдня України, ідей Гаскалі та просвітницької діяльності бродських євреїв – династії купців, відомих цукрозаводчиків та меценатів, що мали походження з «вільного міста» Броди. Так, у 1826 році в Одесі було відкрите єврейське училище, де навчали не тільки Святому Письму, граматиці, арифметиці та івриту, значна увага приділялася також вивченню російської та німецької мов, бухгалтерії, іншим світським предметам. Більшість викладачів цього навчального закладу були за походженням німецькими та австрійськими євреями¹. Важливо відзначити, що в цей період в Одесі існувала єврейська періодика – друком виходила газета на івриті «Кол-Мевасер», у перекладі «Голос, що повідомляє», яку видавав О. Цедербаум упродовж 1862-1872 років, працювали видатні діячі культури: М. Мойхер-Сфорим, Ахад-Гаам (А. Гінзберг)². Наприкінці XIX ст. єврейська громада міста становила 35% від загальної кількості населення³, а на початку XX ст. в Одесі вже нараховувалося

с Отже, процес формування єврейської громади в Одесі упродовж XIX ст. відрізнявся від Харкова, насамперед, тим, що в цьому регіоні євреї мали відносну економічну свободу, ліберальне управління та релігійну терпимість, також в XX ст. Одесі вдалося стати одним з найбільших центрів популяризації єврейської історії та культури у світі. За висловом С. Ципперштейна: «Євреїв Одеси цінували та поважали за ті якості, які обмежували та пригнічували в інших

р

¹Прокоп Ю. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти. 2017, С. 179–180.

²Єврейская тема в истории Одессы. URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/evrejskaja-tema-v-istorii-odessy.html> (дата звернення: 18.10.2021).

³Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Одесса. URL: Одесса: Электронная еврейская энциклопедия ОРТ (eleven.co.il) (дата звернення: 19.07.2021).

⁴Там само.

⁵Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881. Иерусалим, 1995. С. 165.

Історія заселення єврейською громадою Катеринославу (сучасне Дніпро) розпочалася незадовго після його заснування в 1773 році. Знову ж таки, документом, що надавав євреям право на переселення до Новоросійської губернії, зокрема Катеринослава, став указ імператриці Катерини II від Екатеринославском наместничестве и Таврической области»¹. В 1781 році загальна кількість населення міста становила 2 194 особи², а на межі XVIII-

X

I

X

с

т

.

в

Завдяки діяльності О. Поля, який сприяв перетворенню міста в перспективний промисловий центр, Катеринослав почав займати важливе місце в економічному житті імперії: тут були сконцентровані великі металургійні, вугільні, залізрудні підприємства, що разом із промислово-торгівельним потенціалом Катеринославської губернії спонукало до зростання кількості населення. За матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії від 1897 року в місті наприкінці XIX ст. проживало 112 839 чоловік, серед яких 41 240 або 36% від загальної кількості населення становили особи

о

є

¹ Полное собрание законов Российской империи... № 17006. С. 287.

² Мурзакевич Н. Опис міст колишньої Азовської губернії. Літопис Катеринославської Ученої архівної комісії. 1904. Випуск 1. URL: <http://www.museum.dp.ua/article0315.html> (дата звернення: 10.10.2021).

³ Екатеринославская губерния // Еврейская энциклопедия в 16 томах. Т. 7. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон С. Петербург, 1993. С. 497.

⁴ Карта «Евреи Украины». Днепропетровская область. Синагога г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/tsentralnaya-sinagoga-zolotaya-roza4> (дата звернення: 07.12.20).

в

єврейського походження¹. Загалом, єврейська громада складалася переважно із заможних купців та дрібних торговців, ремісників, найманих робітників тощо.

Наприкінці ХІХ ст. у місті працювало 812 дрібних промислових підприємств, серед яких 201 або 25% від загальної кількості належало представникам єврейської громади. Як і у випадку з Одесою, найбільше євреїв було зосереджено в сфері торгівлі – більш ніж 10 000 чоловік (11%), кравецькій справі (7%) та приватній службі (4%): адвокатура, судова справа, медицина: приватні кабінети хірургів, стоматологів, тримачів аптек тощо². Єврейські підприємці також володіли цегляними заводами, винокурнями, тютюновими фабриками, заводами

З

В

И

Г

О

Т

О

в Варто відзначити, що заможні євреї володіли не лише торговими та прибутковими будинками, а й опікувалися мережею релігійних, освітніх та благодійних закладів. У 1850 році в місті представниками єврейської меншини було відкрито єврейське училище 1-го розряду, в якому вже в 1855 році навчалося для хлопчиків із малозабезпечених родин, а на початку 1860-х років в

К

а

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. Т. XIII. Екатеринославская губерния. [Спб.] Изд. Центрального статистического комитета МВД. Под ред. Н. А. Тройницкого. 1904. С. 93–108.

² Быстряков А. Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XVIII – нач. XX вв.). Днепропетровськ, 2001. С. 175. ~~Е~~Екатеринославская губерния... С. 88.

⁴ Ребель А. Евреи в России самые влиятельные и богатые. Глава 4. Евреи в России XIX века: от закона до погрома. Москва, 2011. URL: https://historylib.org/historybooks/Alina--Rebel_Evrei-v-Rossii-samye-vliyatelnye-i-bogatye/24 (дата звернення: 10.10.2021).

⁵ Єврейський Катеринослав. Історії забутого міста. Громадське радіо. Інтерв'ю з Валентином Рибалкою від 18.03.2017. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/yevreyskyy-katerynoslav-istoriyi-zabutogo-mista> (дата звернення: 12.10.2021).

⁶ Там само.

⁷ Маргулов А. Х., Мороз Т. А. Соціально-економічна інтеграція у міське середовище єврейської громади м. Катеринослав у ХІХ – початку ХХ ст. // Молодий вчений. 2019. № 2 (66). С. 400.

К

П

У 1897 році в місті було створене «Общество помощи бедным евреям», у 1908 році було відкрито одну з найбільших громадських організацій «Товариство

о

п

і

к

и

п

р

о

д

і

т

е

й

Олександрівськ (сучасне Запоріжжя), як і Катеринославська губернія
вагалом, також перебував у межах «смути осілості», де євреї не були чисельною
ва кількісним складом населення групою напочатку історії свого існування у
місті. Історично склалося, що територія сучасної Запорізької області упродовж
XVIII-XX ст. формувалася як етнічно неоднорідний, багатонаціональний регіон.
Поява євреїв в Запорізькому краї датується другою половиною XVIII ст., невдовзі
після заснування самого міста Катериною II в 1770 році. Перші євреї-купці на
території Олександрівського повіту з'явилися в 1804 році завдяки вже відомому
«Положенню...», після встановлення «смути осілості» та появи

д

¹ Моїсеєнко Л. Єврейські благодійні організації в Катеринославській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 4. С. 54.

² Быстряков А. Сионистское движение в Екатеринославе. Интернет-журнал Заметки по еврейской истории. № 3 (94), 2008. URL: <https://berkovich-zametki.com/2008/Zametki/Nomer3/Bystrjakov1.htm> (дата звернення: 19.10.2021).

³ Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. Москва, 1904. С. 712. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 13: Екатеринославская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. СПб, 1904. 254 с.

к

л

сільськогосподарських колоній кількість єврейського населення з кожним роком збільшувалася, а вже в другій половині XIX ст. як і випадку з Харковом та Одесою євреї зайняли третє місце за кількісним показником.

Варто відзначити, що єврейська громада Олександрівська, як і інші єврейські громади міст, що знаходяться у фокусі дослідження, була строкатою за соціальним складом: до неї входили ремісники, купці, міщани. Однак на відміну від євреїв Харкова, Одеси та Катеринослава, які були переважно зайняті в сфері торгівлі та фінансів, більшість євреїв Олександрівська – понад 3 500 чоловік упродовж XIX ст. були поселенцями сільськогосподарських колоній, що було пов'язано із спеціалізацією краю на аграрному комплексі. Царська адміністрація стимулювала переселення єврейської громади сюди для занять землеробством та виготовленням тканин. Загалом, у межах Катеринославської губернії

з

н

а

х

о

д

и

л

о

с

я

1

7

¹ Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма. URL: http://www.evkol.ucoz.com/colony_ekaterinoslav.htm (дата звернення: 25.10.2021).

² УКРИНФОРМ. Еврейское кладбище в Верхней Хортице. Возвращение из забвения. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-regions/3094534-evrejskoe-kladbise-na-verhnej-hortice-vozvrashenie-iz-zabvenia.html> (дата звернення: 13.09.2021).

и

х

Окрім інтеграції в економічне життя краю євреїв Олександрівська, як і євреїв Харкова, Одеси та Катеринослава турбували питання здобуття освіти громадою, розвиток соціально-культурної сфери. Перший молитовний будинок був зведений громадою в 1844 році, а перша синагога була побудована за

і

н

і

ц

і

а

т

и

в

и

г

у

б

е

р

н

с

¹ Запорізький архів. Студії з історії євреїв запорозького краю (XIX – I половина XX століття). Величко Е. Из истории еврейской общины города Александровска XIX – начала XX ст. Запоріжжя, 2010. С. 28.

² Товариство поширення освіти між євреями в Росії (1863–1929). До 150-річчя утворення. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/759> (дата звернення: 25.10.2021).

³ Запорізький архів. Студії з історії євреїв запорозького краю (XIX – I половина XX століття). Збірник документів і матеріалів: Наук.-довід, вид. / Упоряд.: В. О Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова. ТОВ «Видавничий будинок ММД». Мелітополь, 2010. С. 110–111.

⁴

⁵ Фурвалевська А. Архітектурні особливості іванівського навузоблення сакральних споруд м. Олександрівськ в XIX – напочатку XX ст. // Історія релігій в Україні. Науковий збірник. Сакральні пам'ятки: культові споруди. Частина 2, частина 3. 2016. № 26–2. С. 408.

⁶ Запорізький архів. Студії з історії євреїв запорозького краю (XIX – I половина XX століття). Величко Е. Из истории еврейской общины города Александровска XIX – начала XX ст. Запоріжжя, 2010. С. 28.

⁷ Карта «Евреи Украины». Запорожская область. Старое кладбище г. Запорожье. URL: <https://ujew.com.ua/objects/zaporozhskaya-oblast/zaporozhe/staroe-evrejskoe-kladbishhe-v-zaporozhe> (дата звернення: 21.10.2021).

р

а

На відміну від Харкова, Одеси, Катеринослава та Олександрівська поява єврейської громади на території Донбасу розпочалася пізніше, в другій половині XIX ст., що пов'язано із стрімким технологічним розвитком вугільного та металургійного виробництва в краю за сприяння іноземних інвестицій та потребою у фізичній та інтелектуальній силі, збільшенні кількості робочих рук. Однак на Донбасі в цей період щільність населення не була високою: на момент заснування Новоросійським товариством робітничого поселення Юзівки (сучасного Донецька) у 1869 році тут мешкало усього 164 особи¹. Отже, перед підприємцями стояло завдання створити умови для переселення мігрантів, які мали опанувати шахтарську справу в стислі терміни. Так, в пошуках кращої долі тисячі людей з різних куточків Російської імперії почали активно переселятися на Донбас: це були люди різних соціальних станів, конфесій, національностей та професій. За визначенням японського історика Г. Куромії, Донбас і географічно, і символічно являв собою «окрему уявну спільноту»: простір прикордоння, колишнє «дике поле», де за владу між собою змагалися внутрішня жага людини

Д

о

с

в

о

б

о

д Варто підкреслити, що вже на початку XX ст. євреї були значним за кількісним показником прошарком населення в робітничих та шахтарських поселеннях і стали другою після росіян національною меншиною краю. За

п

¹ Івашенко А. В. История еврейской общины Донецка. Донецк, 2014. С. 6.

² Hiroaki Kuromiya. Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932. Cambridge University Press, 1988.

³ Миндлин А. Б. Параллели. Плеве и евреи // Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах. М., 2003. № 2–3. URL: https://jhist.org/russ/mindlin_02.htm (дата звернення: 14.08.2021).

е

н

даними перепису населення Катеринославської губернії за 1903 рік євреї становили 4,97% від загальної кількості населення Юзівки або 32 000 чоловік¹, в

р

о

ц

і

ц

е

й

п

о

к

а

з

н

и

к

з Така диференціація в можливості зайняття тієї чи іншої кваліфікованої посади євреями у шахтарських містечках впливала на сприйняття місцевим і

¹Степкин В. П. Гегель В. И. Полная история Донецка (1779-1991). Донецк: Апекс, 2008. С. 121.

²Иващенко А. В. История еврейской общины Донецка. Донецк, 2014. С. 35.

³Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 146–197.

⁴Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Від Дикого Поля до донецького соціально-економічного чуда: Донбас на шляху до капіталістичної модернізації. Київ, 2014. С. 33.

⁵Friedgut H. T. Iuzovka and Revolution. Life in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton University Press. Vol. I, 1989. P. 197–198.

⁶Варіят П. Воспоминания Арана Залмана. Часть 3. Юзовка в моей памяти // Донецк: история, события, факты, 2011. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/691> (дата звернення: 12.10.2021).

⁷Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Розділ 4. Мешканці робітничих поселень. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 170–171.

я

робітничим населенням перших як чужинців, породжувала своєрідну конфронтацію, умовний поділ на «своїх» та «чужих», ізоляцію єврейських мігрантів від робітничого кола. Загалом, робітники негативно сприймали усіх «інших»: як євреїв-власників шинків та крамниць, так і керівництво шахт та заводів, вважаючи усіх їх експлуататорами. Окрім цього, формуванню образу єврея як «чужого» сприяли наступні чинники: інакша національність, релігія, традиції та звичаї, антропологічний тип тощо. Недоброзичливі настрої підсилювалися адміністрацією фабрик та підприємств на місцях для того, щоб в разі необхідності направити гнів робітників, наприклад, за затримку платні на євреїв, тобто в потрібний момент перекласти відповідальність.

В умовах стрімкого промислового розвитку Юзівки на початку XX ст., зважаючи на низку обмежень матеріального та релігійного характеру, єврейській громаді вдалося розпочати організацію власного простору, компактно розселившись в межах трьох синагог, вона брала активну участь не тільки в економічному житті міста, а й в соціальному та культурному: в цей період в містечку діяло 3 приватних єврейських чоловічих і 2 жіночих училища, євреї тримали прибуткові та торгові будинки, а з 1916 року функціонувало «

Т

о Темною сторінкою в історії євреїв досліджуваних міст та поселення Юзівка наприкінці XIX – напочатку XX ст. стали антисемітські локальні погроми – насильницькі дії військових за підтримки цивільного населення, спрямовані проти представників єврейської національної меншини, метою яких було пограбування, знищення майна, фізичне або моральне насильство, позбавлення життя. В Російській імперії термін «погром» став широко вживатися після першої кривавої хвилі антиєврейських випадів упродовж 1881–1884 років³. Таким

В

о

¹ Луковенко И. Г. Иудаизм в Донбассе // Религиозная палитра Донецкой области. Справочник церквей и религиозных организаций. Донецк, 2008. С. 163.

² Первая всеобщая перепись... 1897 года. Екатеринослав. губ. С. 72–73.

³ Любченко В. Б. Погроми єврейські. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Pohromy_ievri (дата звернення: 15.03.2021).

о

п

чином, нові форми ворожого ставлення міського населення до єврейської громади, на початок XX ст. стали розповсюдженим явищем. Варто зазначити, що такі погроми мали не тільки релігійний мотив, а й різні соціально-економічні та політичні аспекти, які зазвичай актуалізувалися в кризові для держави періоди став і 1905 рік – початок демократичної революції в Російській імперії.

Н

а

й

б

і

л

ь

ш

е

п

о

г

р

о

м

і

в

с

т

а

¹ Parkansky A. Anti-Semitism and Pogroms. Odessa. Wayback Machine, KehilaLinks, 2014. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/odessa/LIF_violence.asp (дата звернення: 10.08.2021).

² 5 канал. Машина часу. Історична правда про українсько-єврейські відносини: частина 1. You Tube, 14 лютого 2017 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4LxhO3O6kkE&t=74s&ab_channel=5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB (дата звернення: 16.09.2023).

³ American Jewish Committee. Special Articles (1906-1907) // American Jewish Year Book (1906-1907). A Table of Pogroms from 1903 to 1906. P. 50.

⁴ Там само. P. 50, p. 56.

в

о

кількість робітників отямилася... Вони розібралися, що євреї взагалі не вороги робітників, серед них є активні учасники і навіть лідери робітничих страйків. Більш того, впливові серед населення політичні оратори мали єврейське коріння,

На відміну від Одеси, Катеринослава, Олександрівська та Юзівки, Харків не входив у «смугу осілості», демократичним силам міста вдалося оминати руйнівних погромів та кризи, що було пов'язано із попереджувальними діями міської думи та поліції, зміцненню позицій єврейської громади (власників великого капіталу). Також варто відзначити чималий внесок відомих сіоністів – М. Шляпникова та Е. Браунштейна, які напочатку ХХ ст. сприяли бурхливому розвитку єврейського суспільного життя міста, зокрема сіоністського руху, відкриттю мережі благодійних організацій тощо. Однак, антиєврейська пропаганда існувала в Харкові також, тут у 1904 році була створена перша в межах українських губерній антисемітська організація «Русское собрание», що

Загалом, після завершення Демократичної революції в 1907 році, пік єврейських погромів на території Російської імперії пішов на спад. Наступні 40 років для євреїв досліджуваних міст та робітничого поселення Юзівки були сприятливими для розвитку громад в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах. Єврейська еліта зміцнила свої позиції, почала активно виявляти про свої інтереси та потреби, створювала політичні партії на місцях та громадські організації. Одеса стала одним із найбільших єврейських літературних центрів Російської імперії, тут працювали відомі єврейські письменники та поети, публіцисти та історики, які писали як мовою ідиш, так і російською: С. Дубнов, І. Клаузнер, В. Жаботинський, С. Фруг, М. Сфарим та інші. Також у місті діяли різноманітні періодичні видавництва (наприклад,

¹ «Хрущев. Воспоминания // Вопросы истории. 1991. № 11. С. 57.

² Гавриков А. В. Общественно-политическая деятельность харьковского отдела Русского собрания в 1902–1905 гг. // Научные стремления. Гомель, 2014. № 2 (10). С. 30–35.

Я. Шермана), виходити друком газети: «Гут морнг», «Шодем алейхем»¹. Харків перетворився на центр з розповсюдження сіоністської літератури, тут діяв відомий у Європі Сіоністський комітет, популярною стала молодіжна організація «Це'ірей Ціон», яку очолив А. Брудний та А. Левінсон (до 1917 року ця організація нараховувала 300 членів)². Піднесення також отримало і театральне мистецтво: в Одесі (з 1908 року) та Катеринославі (з 1912 року) починають працювати єврейські театри, які ставили п'єси мовою ідиш.

Формування єврейської громади в досліджуваних містах та робітничому поселенні Юзівка сприяло появі і майбутніх фізичних пам'яттєвих просторів, пов'язаних із «колективною історичною пам'яттю» за французьким соціологом М. Хальбваксом. Ці «місця пам'яті» пов'язані із життям та діяльністю євреїв у Харкові, Одесі, Катеринославі, Олександрівську та Юзівці. Вперше поняття «місця пам'яті» було запропоновано французьким істориком П. Нора напочатку 1980-х років. Дослідник вважав, що таким пам'ятним місцем може стати будь-який фізичний, тобто, матеріальний або абстрактний об'єкт, який містить у собі інформацію про значущу для певної групи людей (колективу) подію, персоналію чи навіть ідею: від меморіалів та архітектурних споруджень до емблем, предметів повсякденного вжитку, матеріалів періодики, комеморативних практик, постатей в історії тощо. Головною функцією такого об'єкту за П. Нора мало бути збереження цієї групою протягом тривалого часу (50, 100 років і більше) пам'яті. Історик вказував, що місця пам'яті – це своєрідна «присутність минулого в теперішньому», яким властива «комеморативна історична свідомість»³. Звичайно, місця пам'яті мали містити в собі різні значення, однак необхідним компонентом стала наявність особливої «символічної аури»⁴. Дослідник вказував, що такі місця є каталізатором підтримки процесу пам'ятання в

¹ Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Одесса. URL: Одесса: Электронная еврейская энциклопедия ОРТ (eleven.co.il) (дата звернення: 19.07.2021).

² Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Харьков. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/14456/> (дата звернення: 17.03.2022).

³ Іщенко Є. О. Концепція місць пам'яті П'ра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять // Питання культурології. 2020. № 36. С. 49–59.

⁴ Нора П. Теперішнє, нації, пам'ять. Друга частина: Нація. «Місця пам'яті: спосіб використання». Київ, 2014. С. 99–107.

колективі, яке окрім збереження, залучене й у процес передачі, трансформації та оновлення пам'яті про місце, подію, персоналію тощо. Важливим визначенням «місць пам'яті» є теза про те, що такі місця не виникають випадково, а мають причину для існування – бажання соціумом пам'ятати. На відміну від М. Хальбвакса, який вважав, що дослідження колективної пам'яті у контексті історії є несумісним, П. Нора ставив собі за мету «примирити історію та

а Концепція «батька місць пам'яті» викликала хвилю дискусій та критики серед істориків кінця ХХ ст. Однією із головних причини суперечок стала невизначеність термінологічного інструментарію, лінгвістична диференція та труднощі точного перекладу поняття «місце пам'яті» з французької на інші мови. Так, поняття «Les Lieux de Mémoire» може мати декілька перекладів як: «простір», «сфера пам'яті», «місце пам'яті», «меморіальне місце». Останнє визначення в певній мірі викривлює первісний термін, адже, П. Нора не тільки писав про місця пам'яті позначені на карті, в його роботах були згадки французького прапору та «Марсельези» як місць пам'яті, Жанни д'Арк і навіть французького вина. Дослідниця Л. Нагорна визначила «місця пам'яті» взагалі як

и

т

о

т

а

п

р

н

о

к

¹Мещенко, Є. О. Концепція «місць пам'яті» П'єра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять. Питання культурології. № 36. Київ, 2020. С. 49–59.

²Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. // Наукові записки.). Київ, 2017. Вип. 5-6 (91–92). С. 244–253.

³Хаттон П. История как искусство памяти. // Пер. Ю. В. Быстроного. 2004. С. 351.

⁴Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? // Ab. Imperio. 2004. № 1. С.56.

ю

а

на французький приклад використання «Les Lieux de Mémoire» та студій пам'яті загалом.

Отже, проблематика особливостей формування, функціонування та репрезентації місць пам'яті про єврейську національну меншину в культурному ландшафті Харкова, Одеси, Катеринослава, Олександрівська та Юзівки упродовж XIX – напочатку XX ст. мала свої особливості відповідно до імперської політики, місцевої спеціалізації (сільськогосподарський центр, транспортний вузол чи то великий промисловий район), рівня зайнятості єврейського населення в економічному та соціальному житті міста, культурного та духовного розвитку громад, про що свідчить розбудова молитовних будинків, синагог та освітніх закладів як Талмуд-Тора чи хедер тощо. У представленому дослідженні використано зворот «місця пам'яті про євреїв», адже, такі пам'яттєві локуси формувалися не лише в колективній свідомості та пам'яті єврейської громади, а й були актуальними для інших національностей, які проживали разом із євреями в єдиному міському просторі, тож, такі місця пам'яті не були суто єврейськими. Аналізуючи наявні та доступні візуальні матеріали (фотокартки, листівки), писемні (періодику, путівники) та цифрові джерела (інтерактивні карти) було досліджено матеріальні об'єкти, які мали відношення або належали єврейській громаді, досліджуваних міст та поселенню Юзівка в зазначений хронологічний період. Було визначено, що пам'ять про євреїв у цей час функціонувала через декілька типів об'єктів, серед яких на першому місці були архітектурні споруди,

Н

а

с

а

м

п

е

р

¹ Див. Дод. А.

²Зуб Э. Дом на набережной // Вечерний Харьков. Сучасна історія Харкова URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/2082/> (дата звернення: 13.05.2020).

Д

,

рік), синагога «Нахлас Еліезер» (1890-ті роки), синагога «Бейт Хабад» кошерного м'яса (1909 рік); медичний заклад – єврейська лікарня (1802 рік); Катеринослава: Хоральна синагога «Золота троянда» (1852 рік), синагога «Тиферет Ісраель» (1865 рік), синагога «Ашкеназ» (Мала) (1880 рік), синагога Хавацелет а-Шарон» або «Лілія Шарона» (1900 рік), синагога «Мішкан Давид» Головна хоральна синагога (синагога Ліщинського) (1898 рік), синагога «Кравців» (остання третина XIX ст.), реміснична школа «Талмуд-Тора» (1904 рік); Юзівки: I синагога – 7-ма лінія, 10 (кінець XIX ст.), II-й єврейський молитовний будинок в Юзівці – 4-та лінія, 36/38 (1908 рік), III синагога Юзівки – 7-ма лінія, 115 (1917 рік)¹. Друге місце посіли об'єкти, пов'язані із економічною та комерційною діяльністю заможної частини громади: прибуткові й торгівельні будинки, громадські установи Харкова: готель «Епштейн» (1832 рік), Купецький банк (1910–1913 роки); Одеси: Правління громади й синагога «Бейт Янкель» (1890-ті роки), прибутковий будинок Заблудовського (1890-ті роки), прибутковий будинок Інбера (1901–1903 роки), прибутковий будинок Ратнера (1894 рік), прибутковий будинок єврейського товариства (1903–1906 роки), прибутковий будинок С. Райха (далі в цьому будинку проживатиме відомий одеський письменник І. Бабель) (початок XX ст.)²; Катеринослава: будинок купця Д. Пчюлкіна (1898 рік), прибутковий будинок Розенберга (середина XIX ст.), торговий будинок «Брати І. та Д. Джигіт» (середина XIX ст.), будинок Шишмана (кінець XIX ст.), будинок Кауфмана (кінець XIX – початок XX ст.), прибуткові будинки Моцкіна (друга половина XIX ст.), будинок, де мешкав один із найбільш шанованих рабинів світу М. М. Шнеєрсон (середина XIX ст.), будинок М. Майданського (1870 рік), Клуб катеринославських громадських зборів

¹ Ивашенко А. В. История еврейской общины Донецка. Донецк, 2014. С. 28–34.

² Babel's house in Odessa. The Odessa Journal. Culture. URL: <https://odessa-journal.com/babels-house-in-odessa/> (дата звернення: 13.08.2021).

прибутковий будинок Х. К. Біленького (1909 рік), прибутковий будинок Ріхтера (початок XX ст.); Юзівки: будинок Тудоровських (1901–1904 роки), будинок Горелика (1901–1905 роки), будинок Кроля (1903 рік). На третьому місці – найстаріші єврейські некрополі, серед яких: перше єврейське кладовище старе єврейське кладовище (початок XIX ст.) – Олександрівськ, Мушкетівський цвинтар (1929 рік) в Юзівці.

Після 1917 року «смуги осілості» вже не існувало, однак розпочалася кривава громадянська війна, яка з перервами тривала чотири роки (до 1921 року). В цей час за владу на території України змагалися три сили: червоноармійці на чолі з В. Леніним, білогвардійці – з генералом В. Денікіним та війська УНР під проводом М. Омеляновича-Павленка, окремим руйнівним явищем цього періоду стала «отаманщина». Громадяни колишньої імперії були стурбовані політичною нестабільністю, продовольчою кризою, інфляцією, що принесла із собою нова революція. Дані обставини підсилювали соціальну напругу в суспільстві, антиєврейські настрої знову отримали поширення серед народних мас, які вважали, що євреї, мають найбільше переваг від революції, звільнившись від низки правових обмежень. Так, у різних містах України знову спалахнули антисемітські погроми¹: упродовж 1919 року відбулася хвиля заколотів у Катеринославі та Олександрівську, очолена бандами отаманів Н. Григор'єва та Н. Махна, де загинуло близько 150 чоловік. На Донбасі (як і в 1905 році) погромів було значно менше, тут концентрація кількості єврейського населення не була такою високою як у західних регіонах України. Усього 24 погроми зафіксовано

Д

о

с

л

і

Д

¹ Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. Берлин, 1923. С. 29–31.

² Еврейские погромы 1918–1921. Москва, 1926. С. 76.

и

к

беззахисному становищі, для запобігання жорстоких погромів була створена багаточисельна та добре озброєна єврейська бойова дружина – самооборона, яка проіснувала до весни 1920 року й не допустила масштабних насильницьких дій проти євреїв Одеси¹. Під час окупації Харкова військами «білих» у липні 1919 року, голова харківської єврейської громади зустрівся із генералом Денікіним з проханням про захист єврейського населення, місто залишилося єдиним великим центром на території сучасної України, де не відбулося а

н Після остаточного приходу до влади більшовиків соціально-культурна діяльність єврейських громад як у досліджуваних містах, так і на території новоствореної держави СРСР почала згортатися: робота будь-яких національних політичних та громадських установ була призупинена як і видавнича та культурна діяльність на івриті, відбувався наступ на сіонізм, багато осіб єврейського походження були заарештовані за обвинуваченням у сіоністській діяльності, студентів-євреїв відраховували з університету³. Починаючи з 20-х років XX ст. розпочалася державна націоналізація: сотні культових споруд, у тому числі синагоги та молитовні будинки, Талмуд-Тори й хедери були закриті, будь-які публічні релігійні заходи та практики були заборонені, відбувалася масштабна державна кампанія з атеїзму. Разом із перетвореннями в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах нова влада розпочала «деімпералізацію» в межах топонімів: так, 15 березня 1921 року Олександрівськ було перейменовано на Запоріжжя, в 1924 році робітниче поселення Юзівка отримало нову назву – Сталіно, а вже в 1932 стало обласним центром, з 20 липня 1926 року Катеринослав став Дніпропетровськом. Радянські перетворення сприяли й трансформації пам'яттєвих просторів – архітектурних пам'яток,

р

¹ b5 канал. Машина часу. Історична правда про українсько-єврейські відносини: частина 3. YouTube, 27 лютого 2017 р. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=pQiZzHo5aqE&ab_channel=5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB
(дата звернення: 16.09.2023).

²

Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920: the Defeat of the Whites. Stanford, California: University of California Press, 1977. P. 236–237.
³ Еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Одесса. URL: Одесса: Электронная еврейская энциклопедия OPT (eleven.co.il) (дата звернення: 19.07.2021).

²

пов'язаних із здебільшого релігійною діяльністю євреїв Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Запоріжжя та Сталіно, які упродовж доби СРСР намагалися «зтерти» з колективної пам'яті єдиного «радянського народу». Так, більшість синагог у досліджуваних містах на тривалий радянський період змінили свої прямі функції: в Харкові були закриті Хоральна Синагога «Бейт Менахем» (1923 рік) «за проханням трудящих», в приміщенні якої розмістився «Єврейський

к

л

у

б

і

м

е

н

і

Т

р

е Синагога «Нахлас Еліезер» була центром релігійного життя єврейської громади Одеси, однак, як і синагога «Бейт Хабад»⁵ у 1920 році приміщення було націоналізоване радянською владою⁶. Інша відома синагога міста – «Ор Самеах» або Головна з середини 1930-х років виконувала функції фізичного корпусу Педагогічного інституту, тут проводилися тренувальні заняття з баскетболу для

о

¹ Солдатенко Я., Слободюк С. Культовые сооружения // Киевский район: История и современность. Харьков: [Исполнительный комитет](#) Киевского районного совета города Харькова, 2004. С. 93–95.

² Котляр, Є. Єврейський Харків: Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков, 2011. С. 7.

³ Куделько С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий. Харьков, 2010. С. 249.

⁴ Ряполов В. М., Хесін В. О. Синагогальна архітектура міста Харкова: історія та мистецтвознавчий аналіз. Східний світ. 2020. № 4. С. 48–78.

⁵ Синагога. Хабад Одеса. URL: https://www.chabad.odessa.ua/templates/articlecco_cdo/aid/1641572 (дата звернення: 06.08.2020).

⁶ Возвращение – Одесские синагоги. Еврейский мир. Газета русскоязычной Америки. URL: <https://evreimir.com/13384/> (дата звернення: 10.05.2023).

р

н

студентів, внаслідок чого було знищено декоративну автентичність інтер'єру – аркові склепіння¹, така ж доля спіткала й Молитовний будинок рубачів кошерного м'яса, хоча в 1930-ті роки будівля була порожньою та не використовувалася за жодним призначенням, після Другої світової війни тут діяв гурток парашутного спорту, що сприяло руйнації унікального інтер'єру релігійної споруди². Натомість у будівлі Бродської синагоги (Нової) з 1925 року владою було розміщено державний обласний архів³, а в приміщенні Новобазарної синагоги б

у В Дніпропетровську діючою на 1934 рік залишалася єдина синагога – «Ашкеназ» (Мала)⁵, решта були також закриті. Так, Хоральна синагога «Золота проянда», розташована в центрі міста, за рішенням виконкому від 22 березня 1929 року була передана в користування союзу швачок для організації робітничого

к

л

у

б

у

п

і

з

¹ Карта «Євреї України». Іудейская религиозная община «Ор Самеах» г. Одесса. URL: <https://ujew.com.ua/objects/odesskaya-oblast/odessa/iudejskaya-religioznaya-obshina-or-sameah-2> (дата звернення: 10.11.2020).

² Молитовний будинок рубників кошерного м'яса. Архитектура Одессы. URL: <https://all.archodessa.com/all/malaya-arnautskaya-46a-ua/> (дата звернення: 30.06.2020).

³ Карта «Євреї України». Новая синагога г. Одесса. URL: <https://ujew.com.ua/objects/odesskaya-oblast/odessa/novaya-sinagoga-g.-odessa> (дата звернення: 12.12.2022).

⁴ Івлєва О. В Одесі без документів почали зносити старовинну синагогу XIX століття. Профільне управління ДАБК почало перевірку. URL: <https://nv.ua/ukr/odesa/v-odesi-bez-dokumentiv-pochali-znositi-starovinnu-sinagogu-xix-stolittya-50210099.html> (дата звернення: 09.10.2022).

⁵ Там само.

⁶ Кавун М. Три жизни «Золотой розы». История города. URL: https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=139 (дата звернення: 15.12.2020).

⁷ Синагога «Тіферет Ізраїль» («Велич Ізраїлю»). Управління з питань охорони культурної спадщини. URL: <https://heritage.dniprorada.gov.ua/culture/synagoga-tiferet-israel-velych-izravilyu/> (дата звернення: 24.06.2021).

⁸ Синагоги України. Придніпров'є, ч. 1. Синагоги Дніпровської області. Єврейські местечки України. URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_dnepr.html (дата звернення: 12.03.2021).

⁹ Карта «Євреї України». Синагога «Ойрах Тфіла» г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/sinagoga-ojrah-tfila-g.-dnepr> (дата звернення: 07.09.2022).

¹⁰ Карта «Євреї України». Синагога «Бейт Янкель» г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/sinagoga-bejt-yankel-g.-dnepr> (дата звернення: 11.09.2021).

л

ю

Для синагог Запоріжжя вирішальною віхою існування став 1929 рік, коли було націоналізовано Головну хоральну синагогу (синагогу Ліщинського) та синагогу «Кравців». У приміщенні першої було розташовано Будинок фізкультури імені Червоної армії (як і у випадку з синагогами Одеси)², а синагога «

К В Сталіно до приходу радянської влади існувало три синагоги, першою було закрито третю (нову) синагогу в 1924 році, в будівлі якої було утворено Окркомгосп для облаштування збірного пункту Окрвійськомата. В 1929 році на одному із засідань президії Сталінського Окрвиконкома за рішенням Робочої ради Союзу Безбожників було начебто «зібрано 2980 підписів» від єврейських робітників з метою влаштувати на місці першої синагоги Національний Будинок культури. Остання діюча в місті друга синагога виконувала свої прямі функції до 1932 року. За рішенням Сталінської міської ради від 23 квітня 1930 року, знову ж таки «за проханням трудящих» вона була закрита як і інші церковні споруди міста (це стосувалося Спасо-Преображенського православного собору й православної ц

а Незважаючи на радянський наступ на релігійні установи по всій території новоствореного СРСР, до початку Другої світової війни кількість єврейського населення в досліджуваних містах збільшувалася як за рахунок приросту населення, так і через внутрішню міграцію. За переписом населення в 1939 році в межах УРСР мешкало 1 532 776 осіб єврейської національності: в Запоріжжі проживало 22 631 єврея, тобто 8%, в Дніпропетровську – 85 529 чоловік, що у відсотковому співвідношенні дорівнювало приблизно 16% від загальної кількості населення, в Харкові та Сталіно (Донецьк) цей показник мав 20% –

е _____
¹ Карта «Євреї України». Синагога «Мишкан Давид» г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/cinagoga-mishkan-david-g.-dnepr> (дата звернення: 06.09.2021).

² Колишня центральна хоральна синагога, Запоріжжя. Itinery. URL: <http://itinery.com.ua/object/view/byvshaya-centralnaya-horalnaya-sinagoga> (дата звернення: 30.11.2020).

³ Акбаш Р. Місця Запоріжжя. Тургенева, 22: «Синагога кравців». URL: <https://akbash.zp.ua/?p=4331> (дата звернення: 22.08.2021).

⁴ Жаров А. Синагоги в Юзовке. Донецк: история, события, факты. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/982> (дата звернення: 05.07.2020).

000 чоловік та 24 900 відповідно, на першому місці за кількістю євреїв посіла

О

Д

е

с

а

—

а

б

о

1

Після утворення Радянського Союзу за новою національною політикою уряду де-юре з єврейського населення були зняті усі правові обмеження, які існували в Російській імперії. Після єврейських прав на території радянської держави в Бальнім ХХ столітті єврейський народ був повністю реабілітований і включений до складу радянського народу. Протягом 1930-х років в Україні відбулися такі заходи: М. Буревіслю, М. Фриману, М. Дубовицькому, Б. Мейзу, С. Пойдер, Д. Боброви, Д. Ойхрі, В. Інбер, М. Камінов, Б. Сирдін⁵, А. Зільбербург, М. Олександровський, Л. Гітлер⁶, С. Кодкін⁷ та інші. Офіційною

¹ Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / Рос. акад. наук, Науч. совет по ист. демографии и ист. географии [и др.; сост. Ю. А. Поляков и др.; редкол.: чл.-кор. РАН Ю. А. Поляков и др.]. Москва: Наука, 1992. С. 88–90, с. 100–101, с. 115.

² Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.). Глава X. Ст. 123. URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfr/1936/red_1936/3958676/chapter/c88a6e20aba8fe9bb3ca886d6f922814/ (дата звернення: 14.09.2023).

³ Фактфоновна засобами пропаганди. Відбувалася «форсована» харьківська асиміляція. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/14456/> (дата звернення: 15.12.2020).

⁴ Націоналістичні тенденції в Україні: негативне ставлення до ідей сionізму та іудаїзму як релігії. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/13047/> (дата звернення: 19.07.2021).

⁵ Іудаїзм як релігія, що супроводжувалася пошуком небезпечних «вогнів народу». URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/11444/>

⁶ Російськими репресіями в 1930-х роках. URL: <https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%97%D0%90%D0%9F%D0%9E%D0%A0%D0%9E%D0%96%D0%A%D0%95> (дата звернення: 18.08.2023).

⁷ Иващенко А. В. История еврейской общины Донецка. Донецк: Издатель Заславский А.Ю., 2014. С.48.

релігійного та комерційного дискурсів у більшості великих міст та маленьких містечок України, коли у фізичний простір закарбуються нові криваві місця пам'яті, пов'язані із єврейською трагедією – Голокостом.

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ЄВРЕЇВ У МІСЬКИХ ПРОСТОРАХ ХАРКОВА, ОДЕСИ, ДНІПРА, ЗАПОРІЖЖЯ ТА ДОНЕЦЬКА (ДРУГА ПОЛОВИНА XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Упродовж Другої світової війни на українських землях загинуло близько 1 500 000 цивільних євреїв¹. На території України існує чимало місць масового знищення представників єврейської національності, серед яких найбільшими за кількістю жертв є Київ (Бабин яр – близько 33 000 загиблих різних національностей, разом із пацієнтами психіатричної лікарні, членами ОУН), Одеса (близько 25 000 загиблих євреїв), Кам'янець-Подільський (23 000), Луцьк (Луцьке гетто – 18 000), Рівне (урочище Сосонки – 17 000), Бердичів (14–15 000),

Х

а

р

к

і

в

(

Д

р

о

б

¹ Подольський А. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення // Політична культура та ідеологія. Політичні дослідження. 2021. (№1). С. 106.

² Червоненко В. Бабин Яр не один: 10 місць наймасовіших розстрілів євреїв України // BBC News Україна. 29 вересня 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54279487> (дата звернення: 10.09.2022).

³ Інтерв'ю з С. Гіріком від 10.07.2022, м. Київ. Інтерв'юєр: Є. Цареградська // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/pytanniam-ievreiv-stalin-pochav-tsikavytysia-blyzhche-do-smerti-1953-roku-istoryk> (дата звернення: 18.09.2022).

К

И

ъ

«сіоніст» та «український буржуазний націоналіст»¹. Цікаво, що ці два архетипні образи з'являлися на сторінках журналу разом: єврей мав характерний стереотипно-антропологічний тип – великий ніс та губи, традиційну шапочку та пейси, маленький зріст, худорляву конституцію, натомість українця завжди малювали в шароварах та вишиванці в якій видніється, відгодоване українським салом «пузце», з великими вусами. Кожна карикатура мала і семіотичну символіку – українця зображували з тризубом, єврея – з зіркою Давида.

Стосовно релігійної політики радянської держави, після Другої світової війни курс на атеїзм було відновлено, однак, єврейським громадам було дозволено відправляти релігійні культи в дусі патріотизму та вдячності вождю². Так, П. Вільховий у своєму звіті за 1948 рік зазначав, що були проведені урочисті богослужіння з нагоди утворення держави Ізраїль та панахида на честь загиблих в Палестині. Окрему увагу Уповноважений з Ради релігійних культів по Україні звернув на те, що святкові богослужіння були проведені з необхідною помпезністю та згадуванням імені Й. Сталіна, молитвами за його здоров'я та довголіття, вдячністю за спасіння єврейського народу від фашистів³. Подібні заходи відбувалися по всій території УРСР: у Києві, Львові, Одесі, Чернігові і т. д.

Наприкінці 1950-х на початку 1960-х років за правління М. Хрущова офіційний курс радянського керівництва був спрямований на відродження «позитивного іміджу» на Заході після розвінчання культу особи Й. Сталіна. Така політика мала пряме відношення і до національних меншин СРСР, не оминувши і «єврейське питання», відбувалася певна «відлига» по відношенню до юдейської культури та громадянських прав: зародився єврейський саміздат, почали працювати юдейські гуртки та семінари з вивчення івриту – «ульпани», культури та історії, періодичні видання, найвідомішими з яких стали: журнали «Итон», «

Інтерв'ю з Д. Ключко від 27.05.2017, м. Київ. Інтерв'юєр: І. Славінська // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/sionisty-ta-ukrayinski-burzhnazni-nacionalisty-yak-pro-nyh-zhartuvaly-v-grsr> (дата звернення: 18.09.2022).

² Гура О. Державна політика щодо юдейських громад в УРСР(1948 – 1953 рр.) // Емінак. 2017. № 1 (т.4). С. 66.

³ Гура О. Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-х – початок 1950-х років) // Історична пам'ять. 2010. № 2. С. 84.

вересня 1966 року за ініціативи А. Діаманта та інших єврейських активістів на честь 25-х роковин масових розстрілів євреїв у Бабиному яру було проведено

Н

е

с

а

н

к

За правління Л. Брежнєва становище євреїв дещо покращилося. На початку

Щ

Р

Ф

Н

о

к

а

Ф

и

д

б

ф

я

ц

Ізисельц І. Єврейський самиздат 60-е–80-е гг. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/55/5056/> (дата звернення: 30.01.2019).

² Джулай Д. «Ганебне зборище єврейських й українських націоналістів». У 1966 році відбувся перший мітинг у Бабиному Яру (архівні фото). 29.09.2020 // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ganebne-zboryshe-evreyskyh-i-ukrainskyh-nacionalistiv/30188876.html> (дата звернення: 21.10.2023).

³ Электронная еврейская энциклопедия. Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1945–91). URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/> (дата звернення: 21.12.2019).

⁴ Там само.

⁵ Кошаровский Ю. Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе. Иерусалим, 2007. Т. 3. С. 96–98.

⁶ Кромф І. Як путінський режим використовує міф про «Велику Вітчизняну». Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viy-na-istorychnyy-kontekst/yak-putinsky-rezhym-vykorystovuye-mif-pro-velyku-vitchyznyanu-viynu-v-agresiyi-proti-ukrayiny> (дата звернення: 10.09.2023).

и

и

актуальною і для меморіального дискурсу: радянська влада десятиріччями встановлювала тисячі меморіалів та пам'ятних знаків (приблизно однакових за змістом та формою) «мирним громадянам – жертвам нацизму» по всій території СРСР, ігноруючи та викреслюючи пам'ять про Голокост як трагедію єврейського населення країни. Дослідниця Т. Вайзер відзначала, що довгі роки післявоєнного мовчання стали складним та зтяжним періодом для індивідуальної пам'яті свідків та жертв, коли особисті свідчення та спогади про події Другої світової

в

і

й

н

и

щ

е Національне відродження та культурно-історичні трансформації напочатку 1990-х років відбувалися паралельно із переоцінкою радянської історії та політики пам'яті, декодуванням невідомих або прихованих епізодів з історії, ревізії травматичного досвіду – проговоренні питань, пов'язаних із «пам'яттю-травмою», що стало ознакою початку досліджень навколо нового для України мосттоталітарного дискурсу. Влучно стосовно даної тези висловився американський філософ Ф. Фукуяма, який відзначав, що «пострадянські суспільства почали занурюватися в процес витіснення недавнього травматичного досвіду з метою сформувати нові культурні канони й моральні принципи функціонування власної травматичної пам'яті»². Так, нове переосмислення радянських ідеологічних конструктів та перевідкриття символічного простору країни здійснювалося українською елітою поступово, звертаючись до західних патернів перепрочитання тоталітаризму в радянському варіанті та зростанням

р

¹Вайзер Т. Травматология логоса: язык травмы и деформация языка в постсоветской поэзии. Новое литературное обозрение (2014) №. 1(125). URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/125/26v-pr.htmlcit> (дата звернення: 12.10.2022).

²Пухонська О. Я. Література і пам'ять: версії взаємовпливу. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 192.

м

а

уваги до питань, пов'язаних із посттоталітарною пам'яттю. За Я. Поліщуком ці зміни «відбувалися через усвідомлення українським народом своєї національної і

д Щодо ролі політиків у формуванні історичної пам'яті напочатку 1990-х років, її можна охарактеризувати як неактивну, що перебувала на стадії усвідомлення. Аналізуючи діяльність президентів незалежної України в межах історичної політики та політики пам'яті, можна помітити, що Леонід Кравчук – перший президент, намагався маневрувати між двома ідентичностями – Заходом та Сходом, популяризуючи «мікс» національної пам'яті, що об'єднував сюжети доби Росії-України, козаччину, російський імперський та радянський-ностальгійний наративи у комбінації із націоналістичним, тобто, намагався

п

ф

і

д

н

а

т

м

р

р

а

н

ь

н

п

а

м

¹Поліщук Я. О. Із дискурсів і дискусій. Харків, 2008. С. 165.

²Бондар В. державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 377–400.

³Гайдай О. Ю. Кам'яний гість. Ленін у центральній Україні. Київ, 2018. С.85.

ч

н

України, так, головними завданнями прихильників Партії регіонів був захист російської мови та боротьба з адептами національної візії історії та пам'яті, насамперед, соратниками Віктора Ющенка, підтримка та культивування

п

р

о

р

а

д

я

н

с

ь

к

о

ї Роки правління п'ятого президента – Петра Порошенка (2014–2019 роки) характеризуються чітким визначенням геополітичної позиції держави: Україна розпочала свій шлях до євроінтеграції як на політичному та економічному рівнях, так і на історико-культурному. В 2015 році було запроваджено відзначати 8 травня – як «День пам'яті та примирення» усіх жертв Другої світової війни за європейським зразком, відкидаючи радянський концепт помпезностей святкування 9 травня (з масштабним парадом техніки та мітингів, використання георгієвської стрічки як семіотичного радянського знаку (замість неї було впроваджено квітку маку як символ війни – алюзія на кровавий слід від кулі), кінопропагандою на ТВ «Великої перемоги» та «побєдобєсієм»). Володимир Зеленський із початком свого президенства в 2019 р., не дивлячись на також приділяв особливу увагу єврейському питанню, пов'язаному із ,

¹Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в XXI веке. М., 2012. С. 235.

²Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верх. Ради України від 05.07.2011. р. №3560-VI: станом на 29.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-VI#Text> (дата звернення: 15.09.2023).

³Гайдай О. Ю. Кам'яний гість. Ленін у центральній Україні. Київ, 2018. С. 17.

пам'яттю про жертви Голокосту: 8 травня 2019 року він відправився до с. Мілового Луганської області для вшанування пам'яті загиблих під час Другої світової війни¹. Обидва президенти (і Порошенко, і Зеленський) не раз виступали в межах парламенту Ізраїлю із урочистими промовами, що містили звернення до спільної історичної спадщини, культурного взаємовпливу, століть співіснування є

в Отже, в незалежній Україні не існувало сталої моделі розвитку історичної пам'яті, адже, незалежно одна від одної було сформовано три різні за змістом моделі ставлення до питання Голокосту та культури пам'яті про жертв: так, окрім націоналістичного дискурсу, що орієнтувався на праві сили діаспори: возвеличення героїв УПА та ОУН (загалом українських національних лідерів, що боролися за незалежність України упродовж століть), існував і прорадянський або «ностальгійний» дискурс, побудований за радянським зразком, в межах якого політика пам'яті конструювалася навколо глорифікації героїв ВОВ та перемоги у Другій світовій війні, третій дискурс – етноцентричний або ліберально-демократичний функціонував як концепція громадянської нації, побудована за європейською моделлю розвитку студій пам'яті – визнання Голокосту як спільної р

р Варто відзначити, що в досліджуваних регіонах за перші 20 років доби незалежності домінував прорадянський дискурс пам'яті, а головні агенти пам'яті не політична кон'юнктура (здебільшого вихідці із комуністичної партії) популяризували пам'ять про Голокост фрагментарно та в залежності від політичної ситуації. Подібна фрагментарна та епізодична політика стосувалася і студій пам'яті на початку 1990-х років. Меморіалізація урбаністичного ландшафту Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька здійснювалася переважно за підтримки позадержавних громадських структур, єврейськими

в

¹ Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну / Под ред. Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканюк. Л.: ЗУКЦ, 2012. С. 98.

² 5 канал. Виступ президента України у парламенті Ізраїлю (повний текст і відео). URL: <https://www.5.ua/polityka/vystup-prezydenta-ukrainy-u-parlamenti-izrailu-povnyi-tekst-i-video-102035.html> (дата звернення: 30.08.2022).

³ Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: дис. ... к. іст. н.: 07.00.01. Дніпро, 2016. С. 123.

н

є

ь

громадами міст та міжнародними організаціями, зазвичай також єврейськими, які були зацікавлені в збереженні та популяризації пам'яті про Голокост. Такі пам'ятні місця встановлювали поруч із радянськими, однак із єврейськими семіотичними знаками (зірка Давида, Тора, менора тощо) та свідчили про національність жертв.

Загалом вихід пам'яті про євреїв за А. Ассман «за межі сховища» в українському урбаністичному просторі та активізація «пам'яті-пригадування», тобто, не «пасивного рефлексу повторювання дій, а продуктивного акту нового

с

п

р

и

й

н

я

т

т

я

Для дослідження сучасних місць пам'яті про євреїв в Україні, було створено базу даних, яка містить 97 позицій-об'єктів, які мали відношення або належали єврейським громадам Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька

в

з

р

ф

р

н

й

¹ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 116.

² Карпюк Д. Трагедія, про яку дехто не дуже хотів знати // Дзеркало тижня, 2006. № 49 (268). URL: https://web.archive.org/web/20110717231249/http://www.poshuk-lviv.org.ua/press/zn_drobyckyj_yar.htm (дата звернення: 15.10.2021).

³ Див. Дод. А.

м

о

т

існування в кожному з досліджуваних міст. Варто відзначити, що представлена вибірка об'єктів – місць пам'яті про євреїв не є завершеною та доведеною до свого логічного кінця, так як доступні джерела існують у неповному або фрагментарному вигляді, що створює, в свою чергу, певну проблему для комплексної реконструкції культурно-пам'яттєвого простору в Харкові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі та Донецьку.

До бази даних міста Харків було включено двадцять чотири об'єкти, серед яких синагоги та молитовні будинки¹: Хоральна синагога «Бейт Менахем» (Купецька синагога) – найбільша в Україні та друга за розмірами в Європі (після Будапештської), в будівлі якої з 1941 році працював дитячий кінотеатр, а з 1949 року й до здобуття Україною незалежності тут діяло Добровільне спортивне товариство (ДСТ) «Спартак»; 12-та єврейська молельня Талмуд-Тора, створена за сприяння родини відомого підприємця-філантропа П. Бураса, сьогодні – це пам'ятка архітектури місцевого значення, яка втратила свої первісні функції; Мордвиновська синагога, в будівлі якої з 1957 року діє планетарій; Соляниківська (Подільська) синагога (або 4-та єврейська молитовня), яка після Другої світової війни декілька разів зазнавала реконструкції й більше не виконувала своїх прямих функцій; Чоботарська синагога, в приміщенні якої в радянський період працював міський відділ ДАІ. Однак в 1991 році будівлю вдалося повернути єврейській громаді та відкрити тут єврейську школу для хлопчиків²; наступна пам'ятка – Міщанська (Солдатська) синагога, яка є найдавнішою першою синагогою міста. В грудні 1941 року синагога стала місцем масової трагедії – загинуло близько 400 чоловік-євреїв, які за станом здоров'я не змогли дійти самотужки до місця страти – «Дробицького яру» і були закатовані в будівлі синагоги. У приміщенні за радянських часів було облаштовано промислові склади, а до 1990-х років від колишньої синагоги залишився лише фундамент, на місці якого було побудовано підприємство «Електротерм». Після його закриття, приміщення використовували під СТО.

¹ Котляр Є. Єврейский Харьков: Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков, 2011. С. 3–28.

² Там само.

Вагому роль у структуризації пам'яті про євреїв відіграють і фізичні об'єкти, пов'язані із Другою світовою війною та інструменталізація пам'яті про Голокост у просторі вже згаданого Дробицького Яру. До нього входить меморіальний комплекс «Жертвам Голокосту», який включає в себе наступні пам'ятні знаки та меморіали: меморіал «Жертвам Холокоста» і зала Імен, де на мармурових дошках висічені тисячі імен-жертв Дробицького Яру; меморіал «Менора» або «Дерево життя» – традиційний єврейський семисвічник, символ Дробицького Яру; стела з надписом «Здесь покоятся жертвы фашистского террора»; обеліск «Жертвам Голокосту» – десятитонний камінь рожевого кольору, на якому розміщено шість паралельних зарубів в пам'ять про 6 000 000 загиблих євреїв.

Інший комплекс пам'яток, пов'язаний із пам'яттю про події Голокосту, розташований на Московському проспекті біля вул. 12 квітня – це пам'ятний знак «Стіна скорботи», встановлений на місці колишнього єврейського гетто; пам'ятний камінь «Рятівникам-праведникам світу», створений за ініціативи сучасної єврейської громади Харкова на честь тих, хто рятував єврейські життя під час Голокосту; пам'ятна дошка «До наших нащадків», надпис на якій вказує настанову майбутньому поколінню пам'ятати про трагедію та більше не допускати подібних «антилюдських лиходійств»¹. Варто також звернути увагу на пам'ятні дошки типу: «Місце суду над нацистами», встановлену на будівлі Харківської філармонії в пам'ять про перший судовий процес над нацистськими окупантами в Харкові в 1943 року; меморіальну дошку на «будинку шевців», створену на честь одинадцяти загиблих єврейських родин, мешканців цього будинку (усього 28 чоловік), які пізніше загинули в Дробицькому Яру.

Місцями пам'яті про євреїв Харкова також є: купецький банк, що був пов'язаний з єврейською історією Харкова 1900–1917 років: єврейські купці І гільдії робили чималі грошові внески в розвиток банку, давали позики громадянам Російської імперії на розвиток торгівлі у місті; готель «Хасть», який

¹ Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. С. 131.

з 1914 року мав назву «Епштейн», де здавали мебльовані кімнати за цінами від 1 до 3-х рублів за добу та працювала «кошерна їдальня»; Малий театр (колишня садиба Павлових), тут до 1934 року працював єврейський народний театр «Унзер Вінкл» під керівництвом відомого режисера В. Мейєрхольда.

Пам'ять про євреїв Харкова зберігають і культурно-освітні заклади¹: Харківський Музей Голокосту – перший приватний музей України, в якому було поставлене питання пам'яті про Голокост. Кількість експонатів – 7 000, окрема увага зосереджена інтерпретації локальних подій та репрезентації місць пам'яті саме в Харкові; музей «Біль і надія», створений на базі загальноосвітньої школи № 173 м. Харків у 2010 році. Музей висвітлює історію єврейського народу та репрезентує пам'ять про Голокост; у Харкові також працює загальноосвітня єврейська школа № 173 з поглибленим вивченням іноземних мов, єврейської історії та культури, яка виконує функції відповідного виховання серед учнів.

Пам'ять про видатних євреїв, пов'язаних з історією Харкова, також відображена в меморіальній культурі міста: пам'ятник Марку Бернесу, встановлений у 2019 році на честь відомого радянського актора єврейського походження та пам'ятник Леонарду Гіршману – видатному лікарю-окулісту, науковцю, який працював у Харківській офтальмологічній лікарні № 14².

Таким чином, у ході дослідження представлених об'єктів пам'яті про євреїв було встановлено, що 2 об'єкти (8%) зникли з міського простору сучасного Харкова, а саме Подільська (Соляниківська) синагога, на місці якої тепер розташована офісна будівля, та Малий театр – сьогодні житловий масив; 6 об'єктів (24%) змінили свої функції: це Міщанська (Солдатська) синагога, яка ретранслює історичну пам'ять через меморіальну дошку; Чоботарська синагога, яка сьогодні є освітнім закладом – єврейською школою для хлопчиків; 12-та єврейська молельня Талмуд-Тора – нині виконує функції Аптекоуправління; в будівлі Купецького банку після здобуття Україною незалежності розмістилися офісні приміщення; Мордвиновська синагога, яка від 1957 року працює як

¹ Там само..., с. 132.

² Див. Дод. А, с. 91–93.

планетарій, а в колишньому єврейському готелі «Епштейн» сьогодні розташований офіс військового комісаріату.

Первинні функції вдалося зберегти 17 об'єктам (68%): Хоральній синагозі «Бейт Менахем», найбільшій в Україні; Меморіальному комплексу «Дробицький Яр», який включає в себе об'єкти меморіального комплексу «Жертвам Голокосту»: пам'ятний знак Менору, стелу від 1955 року, обеліск «Жертвам Голокосту» від 1998 року та меморіал «Жертвам Голокосту» від 2002 року; комплексу пам'яток на Московському проспекті: пам'ятній дошці «До наших нащадків, пам'ятному каменю «Рятівникам-праведникам світу», пам'ятному знаку «Стіна скорботи»; меморіальній дошці «Місце суду над нацистами» та дошці на «будинку шевців»; Харківському Музею Голокосту, шкільному музею «Біль і надія», єврейській загальноосвітній школі № 173 та двом пам'ятникам, присвяченим видатним персоналіям – кіноактору та співаку Марку Бернесу та лікарю-офтальмологу Леонарду Гіршману¹.

Отже, актуальними місцями пам'яті про євреїв Харкова є переважно об'єкти, пов'язані із Голокостом (Дробицький яр) та єдина Хоральна синагога.

До бази даних Одеси було включено 22 об'єкти, які мали відношення або належали єврейській громаді Одеси упродовж імперського, радянського та сучасного періодів, представлені через релігійний дискурс як синагоги та молитовні будинки²: головна синагога «Ор Самеах», в стінах якої після Другої світової війни було облаштовано факультет фізкультури Одеського педагогічного інституту, що стало причиною руйнації автентичного вигляду молебного залу (був перетворений на баскетбольний зал), балкону для жінок та хори (тут було облаштовано аудиторії). З 1996 року відбувався процес передачі будівлі єврейській громаді міста, яка відкрила тут в 1998 році єшиву; Нова (Бродська) синагога, в приміщенні якої за радянського періоду було розташовано державний архів, який працює і нині. З 2006 року будівля внесена до реєстру Державних пам'яток України; синагога «Нахлас Еліезер» – стародавня

¹ Див. Дод. Г.

² Карта «Євреї України». Одесская область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 29.10.2020).

зруйнована синагога міста, яка до 1989 року залишалася єдиною діючою в місті, при ній також була розташована пекарня, де випікали мацу. Однак у 1992 році більша частина синагоги обвалилася, було врятовано лише сувої Тори¹; «Бейт Хабад» (синагога шевців) – одна з найдавніших синагог Одеси, де в радянські часи розташувалося складське приміщення, лише в 1991 році будівля була повернена єврейській громаді; Новобазарна синагога – нині недіюча синагога міста, колишня пам'ятка архітектури Одеси, в будівлі якої в другій половині ХХ ст. працював «Виробничий творчо-експериментальний комбінат Товариства охорони пам'яток історії та культури»²; молитовний будинок рубачів кошерного м'яса, в будівлі якого в радянські часи було розташоване управління КДБ, яке займалося секретною діяльністю та «прослуховуванням». Сьогодні це пам'ятка культурної спадщини України, яка втратила свої прямі функції, будівлю використовує для культурно-освітньої діяльності єврейська спільнота «Мигдаль»³.

Пам'ять про події Другої світової війни та Голокост репрезентують лише два меморіали: пам'ятник жертвам Голокосту, встановлений в пам'ять про євреїв, які загинули під час 1941–1944 років, створений завдяки зусиллям єврейської громади міста та меморіал «Жертвам Голокосту» в Прохорівському сквері, розташований вздовж Люстдорфської дороги – колишньої «дороги смерті», в пам'ять про тисячі загиблих євреїв та ромів, які були розстріляні на околицях міста в 1941 році.

Пам'ять про євреїв Одеси відображена і в трьох некрополях: перше найдавніше єврейське кладовище – сьогодні зруйноване, на території якого були розташовані як одиночні поховання, так і старовинні родинні склепи; друге єврейське кладовище – також зруйноване, розташоване в сучасному центрі

¹ Возвращение – Одесские синагоги. Еврейский мир. Газета русскоязычной Америки. URL: <https://evreimir.com/13384/> (дата звернення: 10.05.2023).

² Івлева О. В Одесі без документів почали зносити старовинну синагогу ХІХ століття. Профільне управління ДАБК почало перевірку. URL: <https://nv.ua/ukr/odesa/v-odesi-bez-dokumentiv-pochali-znositi-starovinnu-sinagogu-xix-stolittya-50210099.html> (дата звернення: 09.10.2022).

³ Молитовний будинок рубників кошерного м'яса. Архитектура Одессы. URL: <https://all.archodessa.com/all/malaya-arnautskaya-46a-ua/> (дата звернення: 30.06.2020).

Одеси; третє єврейське кладовище Одеси – найбільше діюче кладовище на території України (площею в 750 га), кількість поховань – 50 000.

Варто звернути увагу на роль науково-освітніх центрів, що зберігають та актуалізують пам'ять про єврейську громаду міста¹: насамперед, це одеська регіональна асоціація євреїв-колишніх в'язнів гетто і концтаборів та музей Голокосту, який популяризує пам'ять про події Другої світової війни, проводить різноманітні культурно-освітні заходи, присвячені тематиці Голокосту; музей історії євреїв Одеси «Мігдаль-Шорашим» – регіональний культурно-освітній центр юдаїки. Основною метою установи є популяризація єврейської культури в Одесі, музейний фонд центру налічує близько 7 000 експонатів; бібліотека при єврейському громадському центрі «Мигдаль», розташована в будівлі колишнього Молитовного будинку рубачів кошерного м'яса, загальний фонд з моменту заснування від 1991 року на сьогодні становить 6 000 книг; бібліотека культурного центра «Бейт Гранд» – також відома установа, створена на основі фондів бібліотеки-філії № 32 і бібліотеки Центру єврейської самоосвіти «Морія», загальний фонд якої становить 5 000 найменувань.

Інший комплекс пам'яток, пов'язаний із функціонуванням освітнього комплексу «Хабад», до складу якого входять: єврейський дитячий садок «Хабад», який є найстарішим дошкільним навчальним закладом на півдні України; спеціалізована загальноосвітня школа I-III ступенів «Хабад-Ор Авнер» з поглибленим вивченням івриту та англійської мови та Південноукраїнський єврейський університет «Хабад-Одеса» з поглибленим вивченням історії та традицій єврейської культури.

Пам'ять про єврейську громаду транслює і комерційна сфера, головним завданням якої є розвиток бренду «Одеси єврейської» та підтримка іміджу «Одеси-мами». Наочними прикладами є: старий базар, історія якого тісно пов'язана з купцями і торговцями єврейської національності, що тримали тут «дерев'яні лавки, навіси та будки» до 1920 року²; одеський кошерний ресторан

¹ Політика і пам'ять. Дніпро–Запоріжжя–Одеса–Харків..., с. 132.

²

«Розмарин» – один з найвідоміших кошерних м'ясних закладів в СНД, перший ресторан такого типу в історії Одеси; Одеський кошерний ресторан «Хеврон» – один з найулюбленіших єврейських закладів одеситів та гостей міста тощо.

Окреме місце у просторі пам'яті Одеси займає перша Єврейська лікарня, побудована в 1802 році, сьогодні відома як клінічна лікарня № 1 (однак серед місцевого населення ходовою назвою залишається «єврейська»), яка є пам'яткою містобудування і архітектури місцевого значення¹.

Отже, під час дослідження пам'яток, пов'язаних із єврейською громадою Одеси було визначено, що 5 об'єктів (23%) зникло з простору міста: зруйновані синагоги «Нахлас Еліезер» та Новобазарна, на сьогодні збережено лише каркас будівель, два некрополя – перше та друге єврейські кладовища, Старий базар, пам'ять про нього зберігає назва Старобазарної площі; 2 об'єкти (9%) змінили свої первісні функції – Бродська (Нова) синагога – сьогодні державний архів та Молитовний будинок рубачів кошерного м'яса – бібліотека єврейського громадського центру «Мигдаль»; 15 об'єктів (68%) зберегли свої прямі функції: синагога «Бейт Хабад» та «Ор Самеах» (колишня синагога шевців), які сьогодні є центрами релігійного життя євреїв міста, пам'ятник жертвам Голокосту та меморіал «Жертвам Голокосту» в Прохорівському сквері, третє єврейське кладовище в Одесі – найбільше єврейське кладовище України, одеська регіональна асоціація євреїв – колишніх в'язнів гетто і концтаборів, музей Голокосту, бібліотека при єврейському общинному центрі «Мигдаль», бібліотека культурного центра «Бейт Гранд», музей історії євреїв Одеси «Мігдаль-Шораши́м», освітній комплекс «Хабад», клінічна лікарня № 1 – найстаріша єврейська лікарня міста, одеські кошерні ресторани «Розмарин» та «Хеврон», які актуалізують комерційний дискурс міста².

Варто зазначити, що як і у випадку з Харковом, не дивлячись на чисельність громади, в Одесі збереглися лише дві синагоги «Бейт Хабад» та «Ор Самеах», інші релігійні споруди або зникли з міського простору або

¹ Див. Дод. А, с. 94–96.

² Див. Дод. Г.

втратили свої прямі функції, загалом популяризація єврейської культури та історії тут здійснюється переважно через культурно-освітній дискурс та популяризацію комерційної сфери.

База даних Дніпра включає 27 об'єктів, а саме комплекс синагог та молитовних будинків¹: Хоральну синагогу «Золота троянда» – одну з найстаріших кам'яних синагог Дніпра, в будівлі якої до 1980-х років працював будинок культури, а наприкінці 1980–1990-х років синагогу використовували в якості сховища швейної фабрики імені М. М. Володарського². Після здобуття Україною незалежності, завдяки зусиллям єврейської громади міста, синагога поновила свою діяльність; синагога «Мішкан Давид» – старовинна синагога, яка наприкінці 1943 року була перетворена радянською владою на гуртожиток, сьогодні використовується також як житлова споруда, отже, втратила свої прямі функції; в стінах синагоги «Ойрах Тфіли» теж розташувався гуртожиток, однак будівля не втратила своє релігійне значення: тут мешкають студенти ієшиви; фасад синагоги «Тиферет Ісраель» в радянські часи декілька разів перебудовувався, приміщення використовували для потреб робітничого клубу, а сьогодні на місці синагоги розташований житловий будинок; приміщення синагоги Хавацелет а-Шарон («Лілії Шарона») після падіння радянського режиму перейшло у володіння українсько-єврейського громадського центру «Шатер Авраама»; синагога «Ашкеназ» (Мала) після завершення Другої світової війни в 1946 році відновила свою діяльність за рішенням Ради в справах культів при Раді Міністрів СРСР, сьогодні продовжує виконувати свої прямі функції; Правління громади й синагога «Бейт Янкель» – після націоналізації радянською владою за призначенням більше не використовувалася, а в 2000 році будівлю було знесено, на місці синагоги побудовано супермаркет.

Пам'ять про євреїв міста функціонує й у меморіальному просторі, про що свідчать: меморіал жертвам Голокосту в парку імені Гагаріна, встановлений у

¹ Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Днепр. URL: [Днепр : Электронная еврейская энциклопедия ОПТ \(eleven.co.il\)](http://dnepr.eleven.co.il) (дата звернення: 15.12.2020).

² Кавун М. Три жизни «Золотой розы». История города. URL: https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=139 (дата звернення: 15.12.2020).

пам'ять про розстріляних у жовтні 1941 року євреїв міста; Меморіальна дошка на честь 11 000 загиблих євреїв, встановлена в 2010 році на будівлі центрального універмагу в Дніпрі; Меморіальний комплекс «Мацева», розташований на території міського парку імені Писаржевського, відкритий у 2009 році на місці колишнього Нового єврейського кладовища.

Місця пам'яті про євреїв Дніпра представлені й мережею комерційних установ, починаючи з кінця XIX ст. як: будинок Кауфмана – одна з перших кам'яних будівель міста, де була розташована контора, склади, а також магазин моди Гуревича, перукарня Фінгарета, стоматологічний кабінет Іוריша та житлові квартири; будинок Пчолкіна, побудований на вимогу відомого підприємця Д. В. Пчолкіна в 1898 році, сьогодні внесений до державного реєстру нерухомих пам'яток України; Прибутковий будинок Розенберга, створений в середині XIX ст., його історія тісно пов'язана із єврейською історією міста, з його жителями і магазинами, з діяльністю рабина Катеринослава Ш. Левіна. Будинок Розенберга в 1996 році отримав статус пам'ятки архітектури місцевого значення; торговий будинок «Брати І. та Д. Джигіт», який розпочав свою діяльність у 1856 році. Окрім виробництва тютюну брати займалися бакалійною та винною торгівлею; будинок Шишмана – прибутковий будинок, створений в другій половині XIX ст., який займали різні контори, крамниці, кондитерська та банк. За радянських часів у будівлі діяла бібліотека, пам'ять про неї відображена у назві торгового центру, який сьогодні розташований на місці колишнього прибуткового будинку; прибуткові будинки Моцкіна, створені наприкінці XIX ст.: купець І. Моцкін був співвласником цегляного заводу і казначеєм синагоги «Бейт га-Мідраш га-Яшан». Під час Другої світової війни один із корпусів прибуткових будинків був зруйнований, інші будівлі зазнали значної реконструкції; будинок, де мешкав рабин Шнеєрсон – у будинку на Барикадній, 13 мешкав головний рабин Катеринослава Л. І. Шнеєрсон, який у 1939 році був звинувачений в антирадянській діяльності й відісланий до Казахстану. Сьогодні на місці будинку розташований бізнес-центр «Ступени», а пам'ять про рабина ретранслюється через меморіальну дошку; будинок

Міхаеля Майданського – домоволодіння, яке належало купцю М. Майданському. Він був членом правління Катеринославського комерційного банку, Талмуд-Тори та єврейської лікарні, гласним Міської Думи, деякий час займав пост вченого Хоральної синагоги; будівля клубу Катеринославських громадських зборів, створена в 1912 році, яку місцеві жителі називали «першим хмарочосом Катеринослава». Загалом громадські збори були своєрідним єврейським аналогом земської управи й займалися питаннями освіти, благодійництва, а також організацією дозвілля; культурно-діловий центр «Менора» – найбільш масштабний та сучасний культурний єврейський центр у світі, заснований у 2012 році бізнесменом І. Коломойським.

Збереженням і популяризацією пам'яті про єврейську історію і культуру займається ряд освітніх установ¹: музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», метою якого є збереження і розповсюдження єврейської культури та історії, 4 виставкові зали містять голографічні інсталяції, інтерактивні дошки та проєкції – все це привертає увагу відвідувачів різних вікових категорій; дошкільний початковий заклад (ясла-садок) «Бейт Циндліх» («Планета щастя») з поглибленим вивченням єврейської культури та традицій, створений для дітей віком від двох до шести років; єврейська школа № 144 «Ор Авнер» з поглибленим вивченням івриту, історії єврейського народу та традицій, вважається одним з найкращих освітніх закладів міста. Варто звернути увагу, що пам'ять про єврейську громаду зберігає також єврейське кладовище – єдине збережене єврейське кладовище у Дніпрі, що знаходиться в жилому масиві «Західний», кількість могил – близько 2 500.

Сьогодні присутність єврейської громади Дніпра є широко розповсюдженою в сфері послуг і розваг, про що свідчить попит на кошерні ресторани та магазини, мікве, серед яких можна виділити: жіночу мікву «Хая Рівка», побудовану в 2012 році за найвищими стандартами. Міква носить ім'я Хаї Рівки Корф – бабусі ініціатора будівлі Моті Корфа; ресторан

¹ Політика і пам'ять. Дніпро–Запоріжжя–Одеса–Харків..., с. 133.

«MENDI'S» – кошерний ресторан, розташований у дворі синагоги «Золота троянда»¹. Загалом кількість кошерних ресторанів в Україні сьогодні має тенденцію до збільшення, а це свідчить про попит подібних закладів не тільки серед євреїв, а й українського населення.

Таким чином, досліджуючи представлені пам'ятки, пов'язані із єврейською пам'яттю міста, можна зробити висновок, що 2 об'єкти (8%) зникли з міського простору Дніпра – це синагога «Тиферет Ізраель», на місці якої тепер розташований житловий масив та будівля, в якій функціонували «Правління громади й синагога «Бейт Янкель» – сьогодні супермаркет; 12 об'єктів (44%) змінили свої первісні функції – синагога «Мішкан Давид», на місці якої сьогодні знаходиться жилий будинок, синагога «Ойрах Тфіла» – тепер гуртожиток для студентів ієшиви, синагога Хавацелет а-Шарон («Лілія Шарона»), в приміщенні якої діє єврейський громадський центр «Шатер Авраама», будівля клубу Катеринославських громадських зборів – сьогодні міська філармонія імені єврейського скрипаля Л. Когана, будинок Шишмана – нині торговий центр «Library», будинок, де мешкав рабин Шнеєрсон – тепер бізнес-центр «Ступени», будинок відомого купця Пчюлкіна, який є архітектурною пам'яткою міста та ряд прибуткових будинків, які перетворилися на житлові масиви: будинок Кауфмана, дохідний будинок Розенберга, торговий будинок братів Джигіт, дохідні будинки Моцкіна та будинок Майданського. 13 об'єктів (48%) зберегли свої прямі функції – синагоги Хоральна («Золота троянда») та «Ашкеназ» (Мала), які сьогодні є центрами релігійного життя громади, меморіали, пов'язані із пам'яттю про трагічні події Другої світової війни та Голокост, зокрема: пам'ятник «Жертвам Голокосту» в парку імені Гагаріна, пам'ятна дошка на честь 11 000 загиблих євреїв, розташована на будівлі центрального універмагу та меморіальний комплекс «Мацева» на місті колишнього «Нового єврейського кладовища»².

¹ Дивод. А,

² Див. Дод. Г.

Пам'ять про єврейську культуру та історію зберігають та популяризують освітні центри та навчальні заклади як музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», дошкільний заклад «Бейт Циндліх» та єврейська загальноосвітня школа № 144 «Ор Авнер». Популярні єврейські місця сьогодні представлені в комерційній сфері: культурно-діловий центр «Менора», до складу якого входять синагога «Золота троянда», музей Голокосту, кошерний ресторан «MENDI'S» та будинок Пчюлкіна; жіноча міква «Хая Рівка» та ряд інших об'єктів. Пам'ять про видатного рабина Катеринослава Л. Шнеєрсона зберігає меморіальна дошка, встановлена на будівлі бізнес-центру (колишньому будинку, де мешкав діяч). Також відомим місцем пам'яті про єврейську громаду міста є єдине збережене єврейське кладовище¹.

Отже, пам'ять про євреїв Дніпра функціонує не тільки в релігійному та освітньому дискурсі, характерною особливістю представлених об'єктів є їхня комерціалізація, про що свідчить мережа прибуткових та торгових будинків, які існували ще в ХІХ ст., діяльність відомих купців та рабинів Дніпра. Сьогодні найвідомішим об'єктом, що репрезентує пам'ять про єврейську історію та культуру є бізнес-комплекс «Менора» та діяльність науково-освітнього центру «ТКУМА»².

База даних по Запоріжжю та Донецьку включає дещо меншу кількість об'єктів, пов'язаних із присутністю та діяльністю єврейської громади міст в різні хронологічні періоди через те, що Запоріжжя (Олександрівськ) та Донецьк (Юзівка) не були губерньськими центрами, отже, кількість як єврейського, так і населення інших національностей була загалом меншою, ніж у Харкові, Одесі чи Катеринославі.

Таким чином до бази даних по Запоріжжю було внесено 13 об'єктів: місця пам'яті, пов'язані із релігійним життям громади – це центральна хоральна синагога (синагога Я. І. Ліщинського), яка змінила свої функції ще під час радянської доби (тут розмістився Будинок фізкультури імені Червоної армії), а

¹ Див. Дод. А, с. 97–100.

² Політика і пам'ять. Дніпро–Запоріжжя–Одеса–Харків..., с. 134.

після здобуття Україною незалежності будівлю не віддали у розпорядження єврейській громаді міста, натомість в колишній синагозі почали працювати приватні компанії¹. Головним сучасним центром культурного та духовного життя євреїв міста сьогодні є нова синагога «Гаймат Роза». Інша синагога – синагога «Кравців» поєднує в собі гетеротопії пам'яті про євреїв: у 1941 році німецькою окупаційною владою у приміщенні було організовано пункт реєстрації єврейського населення, сьогодні пам'ять про Голокост та тисячі єврейських жертв у місті ретранслює меморіальна дошка на фасаді синагоги. Після Другої світової війни в будівлі синагоги була розміщена дитяча стоматологія, пізніше міськкомунгосп². З 1990-х років у синагозі діє Товариство єврейської культури під егідою громади «Яхад»³, сьогодні це пам'ятка архітектури місцевого значення, якій вдалося зберегти прямі функції.

Пам'ять про Другу світову війну та Голокост репрезентована у меморіальному просторі міста пам'ятним знаком на місці розстрілу євреїв, встановленому в пам'ять про тисячі загиблих мирних мешканців міста, 20 000 з яких за різними оцінками істориків становили євреї⁴ та меморіальною дошкою на фасаді синагоги «Кравців», встановленої в пам'ять про загиблих євреїв міста упродовж 1941–1943 років. Синагога була місцем збору представників єврейської громади, звідки їх вели на розстріл нацисти.

Культурно-освітній дискурс місць пам'яті становлять реміснича школа «Талмуд-Тора» – навчальний заклад для єврейських сиріт та дітей із бідних родин. На початку ХХ ст. у цій будівлі діяло жіноче приватне училище геккер та хедер. Сьогодні «Талмуд-Тора» втратила прямі функції; інша пам'ятка – приватний дошкільний навчальний заклад «Бейт Хана», створений за підтримки фонду «Єврейська громада Запорізької області» та впливових єврейських родин

¹ Івлева О. В. Одесі без документів почали зносити старовинну синагогу ХІХ століття. Профільне управління ДАБК почало перевірку. URL: <https://nv.ua/ukr/odesa/v-odesi-bez-dokumentiv-pochali-znositi-starovinnu-sinagogu-xix-stolitтя-50210099.html> (дата звернення: 09.10.2022).

² Акбаш Р. Місця Запоріжжя. Тургенева, 22: «Синагога кравців». URL: <https://akbash.zp.ua/?p=4331> (дата звернення: 22.08.2021).

³ Карта «Євреї України». Запорожская область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 22.02.2021).

⁴ Ларіонова О. «Дітей кидали в ями живими», – родичі розстріляних у Запоріжжі євреїв поділилися спогадами // Суспільне. Новини. 27 січня. 2022. URL: <https://suspilne.media/201727-ditej-kidali-v-ami-zivimi-rodici-rozstrilanih-u-zaporizzi-evreiv-podililisa-spagadami/> (дата звернення 22.10.2022).

міста: Абдинових, Дворецьких та Сацьких. Дитячий садок виконує патріотичні функції виховання єврейських дітей, серед основних дисциплін – англійська мова та іврит, історія єврейського народу; спеціалізовану єврейську освіту також можна отримати у приватних єврейських школах: «Ор Авнер «Хабад Любавич», була створена в 2000 році за ініціативи рабина Е. Ерентроя. Значна увага в закладі приділяється вивченню народних єврейських традицій, історії, англійській мові та івritу, національному вихованню; інша навчальна установа – запорізька єврейська гімназія «ОРТ-Алеф» – один з найкращих спеціалізованих навчальних закладів міста, що функціонує з 1992 року. Особлива увага в гімназії приділяється вивченню єврейських традицій, історії держави Ізраїль, чотирьом мовам та національному вихованню.

У комерційній сфері (економіка, фінанси та торгівля) пам'ять про єврейську громаду представлена у незначній кількості. У місті існувало декілька прибуткових та торгівельних будинків: прибутковий будинок Ріхтера, в якому до 1917 року розміщувалася аптека (її власником був А. Ріхтер) та кабінет приватного лікаря І. Кроника, окрему площу займало Олександрівське агентство першорозрядної комісіонерської контори «Русь». Сьогодні будівлю використовує комунальне ремонтно-будівельне підприємство «Зеленобуд»; інший відомий прибутковий будинок належав купцю Біленькому, який з 1871 по 1917 роки орендував відділ Олександрівського Російського банку зовнішньої торгівлі. Після приходу до влади більшовиків приміщення було націоналізоване; історичним є прибутковий будинок Ліщинського, побудований для спадкового купця першої гільдії Я. І. Ліщинського в 1901 році, до 1917 року власник здавав приміщення в оренду приватним особам, крамницям та громадським організаціям. Після приходу до влади більшовиків будівля втратила прямі функції. Пам'ять про євреїв Запоріжжя репрезентує і старе єврейське кладовище – найдавніший некрополь регіону, розташований в районі Верхньої Хортиці, сьогодні втратив прямі функції¹.

¹ Див. Дод. А, с. 10 –102.

Отже, під час дослідження простору пам'яті про євреїв Запоріжжя було визначено, що 1 об'єкт (8%) зник з простору міста – старе єврейське кладовище, пам'ять про нього реартикулюється крізь поодинокі могильні плити з надписами на івриті; 5 об'єктів (38%) змінили свої первісні функції: центральна Хоральна синагога (синагога Ліщинського) – найдавніший релігійний осередок єврейського населення Олександрівська, сьогодні у будівлі розташовані офіси; реміснича школа «Талмуд-Тора», у приміщенні якої функціонує районна податкова інспекція; прибуткові будинки Ріхтера, Біленького та Ліщинського, які тепер перетворилися на офісні приміщення, комерційні організації та житлові квартири; 7 об'єктам (54%) вдалося зберегти прямі функції: синагозі «Гаймат Роза», яка з 2012 року є центром релігійного життя євреїв Запоріжжя та синагозі «Кравців», в якій працює культурно-релігійний осередок; меморіалам, встановленим в пам'ять про загиблих євреїв міста під час Другої світової війни – меморіал на місці розстрілу євреїв та меморіальна дошка на фасаді синагоги «Кравців», навчально-освітнім єврейським осередкам типу дитячого садочку «Бейт Хана, приватній школі «Ор Авнер «Хабад Любавич» та гімназії «ОРТ-Алеф», в яких викладають іврит, англійську мову, історію держави Ізраїль, вивчають традиції та звичаї єврейського народу¹.

Отже, не дивлячись на значну кількість представників єврейської громади в Запоріжжі до початку Другої світової війни, сьогодні місць пам'яті, пов'язаних із євреями є небагато – це, насамперед, два релігійні центри – синагога «Гаймат Роза» й синагога «Кравців» та два навчально-освітні комплекси з поглибленим вивченням єврейської історії, культури та івritу.

До бази даних міста Донецьк було включено 11 об'єктів, а саме: Донецька синагога ребе Бейт-Менахем Менделя (II синагога Юзівки) – сьогодні пам'ятка архітектури місцевого значення, яка виконувала свої прямі функції до 2014 року як і благодійна єврейська їдальня (колишній будинок рабина Соломона Кодкіна) – місце, створене за підтримки американського комітету «Джоїнт» для підтримки

є

¹ Див. Дод. Г.

² Карта «Євреї України». Донецкая область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 02.03.2021).

р

е

..

І синагога Юзівки – зруйнована під час Другої світової війни, на її місці в другій половині ХХ ст. було побудовано приміщення, де розташувалася хімчистка¹, будівля ІІІ синагоги Юзівки, яку за радянських часів декілька разів

п

е

р

е

б

у

д

о У пам'яттєвому просторі Донецька, як і у випадку з Харковом, Одесою, Дніпром та Запоріжжям вагоме місце займає і комерційний дискурс, пов'язаний із економічною та торгівельною діяльністю єврейської громади упродовж ХХ ст. в це будинок купця Д. В. Кроля –пам'ятка архітектури, яка сьогодні змінила свої прями функції. Власник будинку займався продажем облицювальної плитки, поляної та сірчаної кислоти, керував будівничими роботами. В радянський час будівля була націоналізована, приміщення почали використовувати як житлові квартири; будинок купця Горелика – пам'ятка, яка також змінила первісні функції. До 1917 року в будівлі діяла підпільна типографія більшовиків, з приходом радянської влади її націоналізували, сьогодні тут розташовані комерційні організації³; будинок братів Тудоровських – будівля, яка належала купцям єврейського походження. До 1917 року в приміщенні будинку був розташований театр, проводилися також різноманітні суспільні заходи та бали. Після приходу радянської влади будівля була як і більшість інших була даціоналізована, до 2014 року тут працював Донецький державний економіко-технологічний технікум⁴. Також варто згадати і про єврейське (Мушкетівське)

і

¹ Жаров А. Синагоги в Юзовке. Донецк: история, события, факты. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/982> (дата звернення: 05.07.2020).

² Донецк. История. События. Факты. Синагоги в Юзовке. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/982> (дата звернення: 01.03.2021).

³ Пам'ятники архітектури // Все про Донецьк.: Довідковий посібник, Донецьк: Донбас, 2003. С. 162–163.

⁴ Театр братьев Тудоровских. URL: <https://www.shukach.com/ru/node/29100> (дата звернення: 02.03.2021).

ї

..

кладовище, розташоване на околицях сучасного Донецька, в якому за радянських часів знаходилася ділянка, де ховали виключно представників єврейської

н
а Отже, під час дослідження місць пам'яті про євреїв в Донецьку було в'ясовано, що 2 об'єкти зникли з фізичного простору міста: I синагога Юзівки, будівля якої була зруйнована під час Другої світової війни, сьогодні на її місці побудовані приміщення, де працюють комерційні організації; III синагога Ю

а

п

в

к

и

ї

мц

о

н

бі На відміну від Харкова, Одеси та Катеринослава Юзівка не була губернським центром і входила до складу Катеринославської губернії. Однак незважаючи на те, що переважну більшість населення становив пролетаріат – шахтарі та наймані заводські робітники, частка євреїв у досліджуваному регіоні упродовж XX ст. була високою і постійно зростала, про що свідчить наявність єврейського некрополя, трьох синагог та прибуткових будинків купців єврейського походження. Варто сказати, що на відміну від Харкова, Одеси та Дніпра пам'ять про події Голокосту слабо інтегрована у меморіальний та культурний простори Запоріжжя (лише 2 об'єкти) та Донецька (лише 1 об'єкт),

н

О
¹ Див. Дод. А, с. 102–103.

²Иващенко А. В. История еврейской общины Донецка. Донецк, 2014. С. 71–72.

³Див. Дод. Г.

а

н

що пов'язано із радянською ідеологічною політикою та культурою пам'яті на початковому етапі посттоталітарних досліджень. Наприклад, Т. Гундорова вказує, що «упродовж 1990-х років Україна перебувала в стані пострадянського шоку, в часи, коли процеси культурної деколонізації відбувалися швидше за інерцією, аніж свідомо й цілеспрямовано»¹. В даному контексті слід підкреслити, що після отримання нашою країною незалежності, українське суспільство несподівано зіткнулося із новою реальністю, де насправді бракувало правдивих історичних знань про радянське минуло, коли історію використовували як інструмент для репрезентації подій виключно в героїко-гіперболізованому вигляді, розглядаючи лише історичні перемоги та досягнення, завуальовуючи при цьому стратегічні поразки та гострі теми (колективізація, що стала причиною голоду в Україні у 1921–1923 роках, а пізніше призвела до Голодомору 1932–1933 років, Великий терор 1937–1938 років, невдалі військові кампанії на початку Другої світової війни, питання колаборації міського населення з окупаційною владою та участь у масових стратах під час Голокосту, «Справа лікарів», Чорнобильська трагедія тощо), формуючи псевдопам'ять та історичні м

і Повертаючись до характеристики єврейської громади Донецька, варто відзначити, що вона була активною в економічному, суспільному й культурному житті міста й залишалася діючою до 2014 року. Нажаль, через російську окупацію значної частини Донбасу в березні 2014 року, частина єврейської громади Донецька вимушена була евакуюватися до Києва, що створює наразі певну проблематику для подальшого дослідження та вивчення комунікативних функцій місць пам'яті в зазначеному регіоні.

ф Варто відзначити, що пам'ять про Голокост в Україні сьогодні отримала нове емоційне забарвлення, що пов'язано із повномасштабною війною, яку розпочала Росія проти нашої держави 24 лютого 2022 року. Так, під час російського обстрілу Київської телевежі 1 березня 2022 року постраждала

¹ Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї. К.: Грані-Т, 2012. С. 125.

² Ткачук О. Про «Велику Вітчизняну» та інші міфи радянської доби. Спецпроект «Друга світова війна» // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/21/86427/> (дата звернення: 06.09.2023).

будівля музею Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» та частина

п

р

и

л

е

г

л

о

г

о

Отже, сьогодні можна свідчити, що державна політика пам'яті розпочинає
шлях до усвідомлення та підтримки в українському суспільстві концепту
«минуле – сучасне – майбутнє», для якого характерним є баланс традицій та

а

д

н

в

и

ш

ц

і

й

м

і

¹ Wertheimer T. Babyn Yar: Anger as Kyiv's Holocaust memorial is damaged. BBC News. March, 2. 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-60588885> (дата звернення: 12.10.2022).

² Твітер-повідомлення Президента України Володимира Зеленського про трагедію в Бабиному яру. 2022. 1 березня. URL: <https://x.com/ZelenskyyUa/status/1630929425003945985?s=20> (дата звернення: 16.10.2023).

³ Твітер-повідомлення Міноборони України про пошкодження монументу менори. 2022. 26 березня. URL: <https://x.com/DefenceU/status/1507670577456332804?s=20> (дата звернення: 16.10.2023).

⁴ Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 117.

⁵ Rosenfeld, Gavriel D. A Looming Crash or a Soft Landing?: Forecasting the Future of the Memory «Industry» // Journal of Modern History. 2009. Vol. 81, № 4. P. 131–132.

⁶ Гайдай О. Ю. Кам'яний гість. Ленін у центральній Україні. Київ, 2018. С. 16.

н

и

співвідношення раціоналізму та емоційності, утвердження «соціального оптимізму», що має витіснити закоренілий в державному наративі «соціальний песимізм», який функціонує як на рівні спогадів про військові поразки, національні трагедії радянської доби, так і на «синдромі провінційності»,

т

р Таким чином, важливим завданням для агентів та акторів формування історичної пам'яті в Україні сьогодні є зважені рішення та міжнаціональні компроміси зокрема в українсько-єврейських відносинах, що стосується конструювання єдиного простору культурної пам'яті та початок дискусії про опільну історичну спадщину.

щ

і

в

у

д

е

р

ж

а

в

н

і

й

е

к

о

¹Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 498.

о

м

:

ВИСНОВКИ

Формування єврейських громад досліджуваних міст розпочалося приблизно в один період (друга половина XVIII ст.). Харків, Одеса, Дніпро та Запоріжжя упродовж свого існування мали загальні тенденції розвитку – це великі індустріальні та промислові центри, які відчули на собі впливи модернізації другої половини XIX ст., радянзації та індустріалізації 1920-1930-х років, а також постраждали під час Другої світової війни та події, пов'язаної із масовим знищенням єврейської національної меншини – Голокостом. Інакшою була ситуація в робітничому селищі Юзівка (пізніше Донецьк), тут формування єврейської громади припало на початок XX ст. (з 1903 року) та було пов'язано із розбудовою гірничо-видобувної промисловості та заводів під пильним керівництвом іноземного капіталу.

За кількісним показником ця національна меншина стала однією з найбільших у досліджуваних локусах (третьою після українців та росіян), однак варто зауважити, що на відміну від Харкова та Катеринослава, Олександрівськ не був губернськими центрами в XIX ст., а в Юзівці напочатку XX ст. мешкало менше 5 000 осіб загалом, отже, відсоток єврейського населення в цих регіонах був меншим. Характерним для єврейської громади в представлених регіонах було заснування релігійних, освітніх, фінансових та торгівельних осередків. Зростання інфраструктури, промисловості та залізничної мережі на півдні Російської імперії упродовж XIX – на початку XX ст. сприяло розвитку та кількісному зростанню єврейських громад у Харкові, Одесі, Катеринославі, Олександрівську та Юзівці, формуванню перших «місць пам'яті», пов'язаних із релігійним (розбудова релігійних споруд: синагог, молитовних будинків, хедерів) та економічним життям євреїв (утримання прибуткових та торгівельних будинків).

Досліджуючи фізичний простір Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька, було створено базу даних, що містить 97 об'єктів, через які репрезентовано пам'ять про євреїв у цих містах. Було з'ясовано, що пам'ять про єврейську національну меншину функціонує через декілька типів об'єктів: архітектурні споруди, освітні та наукові установи, колишні прибуткові й торгівельні будинки, меморіали та пам'ятні дошки, некрополі тощо. За компаративним аналізом засвідчено домінування релігійного, меморіального, освітнього та дозвілєвого дискурсів пам'яті.

На основі додатку Б було визначено, що домінантними дискурсами пам'яті є об'єкти пов'язані із Голокостом – 65% та освітою/культурою – 35% в Харкові¹; образ єврейського Харкова функціонує винятково крізь призму пам'яті про Другу світову війну та події, пов'язані з Голокостом. Також важливо відзначити, що більшість громадських та релігійних споруд, попри чисельність громади не збереглися до нашого часу, а релігійний дискурс існує переважно навколо єдиної Хоральної синагоги². Натомість пам'ять про євреїв Одеси, Дніпра та Запоріжжя функціонує в ширшій кількості дискурсів: релігійному, освітньому, меморіальному та дозвілєвому (останній пункт стосується лише Одеси та Дніпра). Місця пам'яті в Одесі, це, насамперед, об'єкти пов'язані з освітою та культурою – 60%, про що свідчить розбудова навчального комплексу «Хабар», мережа тематичних музеїв та бібліотек. Об'єкти, пов'язані із Голокостом представлені в рівному відсотковому співвідношенні із комерційними закладами (дозвілля) – 13%. Тобто, пам'ять про єврейську трагедію в цьому місті не є домінантною. Пам'ять про євреїв Дніпра превалює також в дискурсі освіти та культури – 50%, друге місце посідає дозвілля (комерціалізація пам'яті) – 25%, сюди відноситься мережа популярних кошерних ресторанів та кафе, діяльність культурного центру «Менора», пам'ять про події пов'язані із Голокостом та Другою світовою війною репрезентовано через низку меморіалів та пам'ятних знаків і становить дещо вищий відсоток, ніж в Одесі – 19%. Місця пам'яті в

¹ Див. Дод. Б.

² Див. Дод. А.

Запоріжжі – це 2 нині діючих синагоги та 3 навчально-освітніх заклади, які ретранслюють пам'ять про єврейську громаду крізь призму культурно-освітнього дискурсу – 62,5%, друге місце займає Голокост – 25% (лише 2 об'єкти). Для місць пам'яті Донецьку, як і для об'єктів Одеси, Дніпра та Запоріжжя характерним є домінування культурно-освітнього дискурсу – це, насамперед, діюча до 2014 року синагога (в минулому ІІ синагога Юзівки), благодійна їдальня для євреїв похилого віку та 2 навчально-освітніх заклади: дитячий ясла-садок та єврейська школа, що в загальному співвідношенні становить 66%. Пам'ять про Голокост реартикулюється через єдиний меморіал, встановлений у пам'ять про загиблих євреїв у Білому кар'єрі – 17%.

Окремий підрозділ у базі даних А в досліджуваних містах становить група «інше», до складу якої входять некрополі Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька, а також єврейська лікарня в Одесі. Загалом «інше» становить 2 об'єкти або 13% в Одесі, по 1 об'єкту в Дніпрі – 6%, Запоріжжі – 12,5% та Донецьку – 17%¹.

На основі додатку Г було визначено кількість об'єктів, що зникли з фізичного простору міст: у Харкові, Дніпрі та Запоріжжі цей показник становить 8%, в Одесі – 23%, Донецьку – 18%; об'єкти, які змінили свої прямі функції у відсотковому співвідношенні становлять: Харків – 24%, Одеса – 9%, Дніпро – 44%, Запоріжжя – 38%, Донецьк – 37%; об'єкти, яким вдалося зберегти прямі функції: в Харкову та Одесі цей показник дорівнює 68%, Дніпрі – 48%, Запоріжжі – 54%, Донецьку – 45%².

Використовуючи метод «включеного спостереження» та компаративного аналізу, було встановлено, що в чотирьох містах актуальних місць пам'яті в загальному співвідношенні є більше ніж «забутих». Наприклад, Харків має 66,7% актуальних об'єктів та 33,3% забутих, в Одесі – 72,7% актуальних та 23,3% забутих, в Дніпрі актуальних – 59,3%, забутих – 40,7%, в Запоріжжі актуальних – 54%, забутих – 46%. Лише в Донецьку забутих місць пам'яті є 55%, а

¹ Див. Дод. Б.

² Див. Дод. Г.

актуальних – 45%¹, що пов'язано з умовами формування єврейської громади в Юзівці в більш пізній період (на початку ХХ ст.), особливостями розвитку громади в гірничо-видобувному регіоні, пізнішій русифікації та асиміляції регіону, а в 2014 році незаконній окупації з боку російських військ.

Варто сказати, що загалом пам'ять про євреїв у великих містах сьогодні актуалізується саме в меморіальному, освітньому та культурному, дозвілєвому (комерційному) дискурсах, водночас позитивних тенденцій у цій галузі було досягнуто передусім завдяки приватним ініціативам та діяльності недержавних, переважно єврейських організацій.

Важливе місце в репрезентації пам'яті про євреїв належить символічному аспекту. На основі додатку А було визначено, що найпоширенішими формами репрезентації пам'яті та символічного маркування простору є: зірка Давида (її зображення на меморіалах у Харкові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі та Донецьку, пам'ятних дошках, синагогах (Хоральній синагога «Золота троянда» у Дніпрі та синагога «Кравців» у Запоріжжі), менора (символ «Дробицького Яру» в Харкові та культурно-ділового центру «Менора» в Дніпрі), Тора (у вигляді Тори встановлені меморіальні дошки в пам'ять про загиблих під час Голокосту євреїв Дніпра та Запоріжжя), мацева (символ меморіального комплексу в Одесі, встановленому на місці колишнього єврейського кладовища) та зображення левів-захисників священного єврейського писання (меморіальна дошка на фасаді синагоги «Кравців» у Запоріжжі)².

Пам'ять про євреїв Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька виконує різні функції: комунікативну, культурну, освітню та виховну, що пов'язано із діяльністю мережі загальноосвітніх та приватних навчальних закладів, громадських установ, розширенням музейних експозицій; меморіальну – встановлення низки меморіальних комплексів, пам'ятних знаків та меморіальних дощок, пов'язаних із подіями Другої світової війни; комеморативну – вшанування пам'яті загиблих під час Голокосту: проведення

¹ Див. Дод. В.

² Див. Дод. А.

днів пам'яті (офіційних заходів на локальному рівні); комерційну – популяризація кошерних ресторанів та кафе, розбудова культурно-ділового центру «Менора» та науково-освітнього центру «ТКУМА» в Дніпрі¹, розробка тематичних квестів, формування «бренду» єврейського міста – приклад Одеси.

Таким чином, результати аналізу сформованої бази даних та розроблених додатків-діаграм дозволяють говорити про те, що пам'ять про євреїв в Одесі, Дніпрі, Запоріжжі та Донецьку функціонує ширше і представлена в більшій кількості дискурсів окрім тематики Другої світової війни та Голокосту, що є характерним для Харкова. Загалом близько третини місць пам'яті є неактуальними, «забутими», тобто, фізичні об'єкти в міському просторі змінили свої функції і за А. Ассман можна сказати «що розірвався зв'язок між часами»². При цьому більше половини об'єктів, що збереглися до нашого часу мають символічне маркування і вписані до міського ландшафту як локуси пам'яті, пов'язані із життям та діяльністю єврейських громад. Отже, справедливо відзначити, що загалом це приватна ініціатива і перед історичною політикою та політикою пам'яті в Україні стоїть велике завдання вписати пам'ять, яка сприятиме подоланню відстані між минулим та теперішнім³, про євреїв та українсько-єврейські відносини в загальнодержавний наратив.

¹ Політика і пам'ять. Дніпро–Запоріжжя–Одеса–Харків. Від 1990-х до сьогодні. ЧАСТИНА 1. Образ минулого, образ спільноти: регіональні політики пам'яті. 1.3. Голокост / О. Гайдай та ін.; наук. ред. Г. Касьянов. Львів: ФОП Шумилович, 2018. С. 134.

²

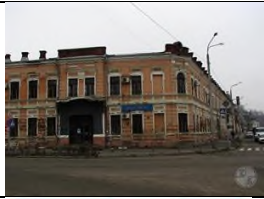
³ Ассман, А. К. Пам'ять і політика. Бiałystok, 2000. S. 15.

ДОДАТКИ

Додаток А. База даних об'єктів Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька

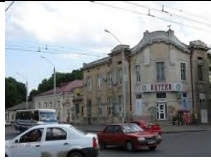
№	Назва об'єкту	Роки створення	Первісний вигляд	Теперішній вигляд	Розташування	Координати
1.	Хоральна Синагога «Бейт Менахем»	1913 р.			м. Харків, вул. Пушкінська, 12.	Ш: 50.446341 Д: 30.5183231
2.	Дробицький Яр	1992 – 2002 (з перервами)			с. Мала Рогань, вул. Шосейна, 13.	Ш: 46.9728658 Д: 31.9659365
3	Менора або «Древо життя»	2002 р.			с. Мала Рогань, вул. Шосейна, 13.	Ш: 46.9728658 Д: 31.9659365
4.	Пам'ятник «До наших нащадків»	2000 р.			м. Харків, вул. 12 квітня.	Ш: 50.01256983667455 Д: 36.27188661598871
5.	Меморіал «Жертвам Голокосту»	1998 р.			с. Мала Рогань, вул. Шосейна, 13.	Ш: 46.9728658 Д: 31.9659365
6.	Меморіал «Жертвам Голокосту» і зала Імен	2002 р.			с. Мала Рогань, вул. Шосейна, 13.	Ш: 46.9728658 Д: 31.9659365

7.	Стелла «Здесь покоятся жертвы фашистского террора»	1955 р.			с. Мала Рогань, вул. Шосейна, 13.	Ш: 46.9728658 Д: 31.9659365
8.	Пам'ятний камінь «Рятівникам-праведникам світу»	1997 р.			м. Харків, вул. 12 квітня.	Ш: 50.01256983667455 Д: 36.27188661598871
9.	Місце суду над нацистами	2000 р.			м. Харків, вул. Римарська, 21.	Ш: 49.9979154 Д: 36.23046
10.	Меморіальна дошка на «будинку шевців»	2004 р.			м. Харків, вул. Чичибабіна, 3.	Ш: 50.00581529999999 Д: 36.2219588
11.	Чоботарська синагога	1911-1912 рр.			м. Харків, вул. Чоботарська, 17.	Ш: 49.9920555 Д: 36.2193902
12.	Купецький банк	1910-1913 рр.			Площа Рози Люксембург, 10.	Ш: 49.9878498 Д: 36.2312738
13.	Готель «Епштейн»	1832 р.			м. Харків, Полтавський шлях, 13.	Ш: 49.9875265 Д: 36.2215388

14.	12-та єврейська Талмуд-Тора	Перша третина XX ст.	фотокарток не збереглося		м. Харків, вул. Громадянська, 25.	Ш: 49.9910478 Д: 36.2398322
15.	Мордвиновська синагога	1912-1915 рр.			м. Харків, пр -к Кравцова, 15.	Ш: 49.9957706 Д: 36.2286691
16.	Музей «Біль і надія» на базі загальноосвітньої єврейської школи № 170	2010 р.			м. Харків, вул. Гастелло, 11/13.	Ш: 50.0022899 Д: 36.2662701
17.	Музей Голокосту	1996 р.			м. Харків, вул. Петровського, 28.	Ш: 49.9984477040233 Д: 36.22794130348871
18.	Подільська синагога	1911 р.			м. Харків, вул. Гамарника, 12.	Ш: 49.9853587 Д: 36.2361759
19.	Малий театр	1902 р.			м. Харків, Набережна.	Ш: 49.990378199999999 Д: 36.2416946
20.	Пам'ятник Марку Бернесу	2019 р.			м. Харків, пл. Свободи, 7.	Ш: 50.005351 Д: 36.233439

21.	Пам'ятник Леонарду Гіршману	2009 р.			м. Харків, вул. О. Гончара, 5.	Ш: 50.0119727831906 Д: 36.24623261353208
22.	Меморіал «Стіна скорботи»	1992 р.			м. Харків, вул. 12 квітня.	Ш: 50.01256983667455 Д: 36.27188661598871
23.	Міщанська (Солдатська) синагога	перш. третина XIX ст.			м. Харків, вул. Громадянська, 19.	Ш: 49.9984477040233 Д: 36.22794130348871
24.	Пам'ятник жертвам «Міщанської синагоги»	1992 р. (1999).			м. Харків, вул. Громадянська, 19.	Ш: 49.9984477040233 Д: 36.22794130348871
25.	Синагога «Нахлас Еліезер»	1890-ті рр.			м. Одеса, вул. Одарія, 7.	Ш: 46.497828018992344, Д: 30.717124685120968
26.	Головна синагога («Ор Самеах»)	1850 р.			м. Одеса, вул. Єврейська, 25.	Ш: 46.47799194748281, Д: 30.739423118584597

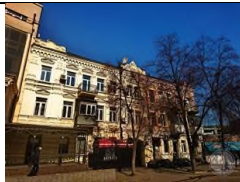
27.	Бродська Синагога (Нова)	1863 р.			м. Одеса, вул. Пушкінська, 20.	Ш: 46.47985709649284, Д: 30.74194014329602
28.	«Бейт Хабад»	1893 р.			м. Одеса, вул. Осипова, 21.	Ш: 46.47481435448484 Д: 30.744921482713455
29.	Новобазарна синагога	1894 р.	фотокарток не збереглося		м. Одеса, вул. Ольгіївська, 14.	Ш: 46.490883544537795 Д: 30.722417459342804
30.	Молитовний будинок рубачів кошерного м'яса	1909 р.	фотокарток не збереглося		м. Одеса, вул. Арнаутська, 46а.	Ш: 46.471194556075226, Д: 30.742473815181857
31.	Бібліотека культурного центра «Бейт Гранд»	1994 р.			м. Одеса, вул. Ніжинська, 77/79.	Ш: 46.48081277946189, Д: 30.730705906749083
32.	Бібліотека при єврейському общинному центрі «Мигдаль»	1991 р.	фотокарток не збереглося		м. Одеса, вул. Арнаутська, 46-А, 2-й пов., Кімн. 2.	Ш: 46.47128795161195, Д: 30.7425200211162
33.	«Дошкільний навчальний заклад» – єврейський	2005 р.			м. Одеса, вул.Семінарська, 7/9.	Ш: 46.462446, Д: 30.751555

	дитячий садок «Хабад»					
34.	Південно-український університет «Хабад-Одеса»	поч. ХХІ ст.			м. Одеса, вул. Буніна, 12.	Ш: 46.480974 Д: 30.744158
35.	Спеціалізована загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів «Хабад-Ор Авнер»	2005 р.			м. Одеса, вул. Водопровідна, 13.	Ш: 46.462848 Д: 30.732447
36.	Музей історії євреїв Одеси "Мігдаль-Шорашим"	2002 р.			м. Одеса, вул. Ніжинська, 66.	Ш: 46.48844044548284 Д: 30.734777240988713
37.	Одеська регіональна асоціація євреїв - колишніх в'язнів гетто і концтаборів, музей Голокосту	2009 р.			м. Одеса, вул. Мала Арнаутська, 111.	Ш: 46.471618 Д: 30.731732
38.	Єврейська лікарня	1802 р.			м. Одеса, вул. М'ясоїдівська, 32.	Ш: 46.46880226346321 Д: 30.724519998057442

39.	Меморіал жертвам Голокосту в Прохорівському сквері	2004 р.			м. Одеса, Прохоровський сквер, 1.	Ш: 46.472795592821505 Д: 30.724374367731333
40.	Пам'ятник жертвам Голокосту	2013 р.			м. Одеса, Люстдорфська дорога, 27.	Ш: 46.43592389670687 Д: 30.727067138615656
41.	Одеський кошерний ресторан «Розмарин»	2012 р.			м. Одеса, вул. Успенська, 5.	Ш: 46.474458 Д: 30.753341
42.	Одеський кошерний ресторан «Хеврон»	2004 р.			м. Одеса, вул. Рішельєвська, будинок 30.	Ш: 46.477815 Д: 30.739596
43.	Старий базар	1833 р.			м. Одеса, Старобазарна площа.	Ш: 46.47656248199297 Д: 30.734680845315367
44.	Перше єврейське кладовище	1770 р.	фотокарток не збереглося		м. Одеса, вул. Водопровідна, 13.	Ш: 46.462848 Д: 30.732447
45.	Друге єврейське кладовище (Нове)	1885 р.			м. Одеса, Люстдорфська дорога	Ш: 46.4503222951176 Д: 30.731079171073247

46.	Третє єврейське кладовище	1945 р.	фотокарток не збереглося		м. Одеса, вул. Хімічна, 7.	Ш: 46.48793067468397 Д: 30.673018132937862
47.	Хоральна синагога «Золота троянда»	1852 р.			м. Дніпро, вул. Шолом-Алейхема, 4.	Ш: 48.463869 Д: 35.053279
48.	Синагога «Мішкан Давид»	1899 р.	фотокарток не збереглося		м. Дніпро, вул. Філософська, 7.	Ш: 48.469903 Д: 35.019915
49.	Синагога «Ойрах Тфіла»	др. пол.. XIX ст.			м. Дніпро, вул. Європейська, 9.	Ш: 48.467760 Д: 35.048122
50.	Синагога «Тиферет Ісраель»	1865 р.			м. Дніпро, вул. Старокозацька, 34.	Ш: 48.464074 Д: 35.039088
52.	Синагога Хавацелет а-Шарон («Лілія Шарона»)	1900 р.	фотокарток не збереглося		м. Дніпро, вул. Південна, 1.	Ш: 48.458964 Д: 35.049451
52.	Синагога «Ашкеназ» (Мала)	1880 р.			м. Дніпро, вул. Коцюбинського, 7.	Ш: 48.467182 Д: 35.051445
53.	Правління громади й синагога «Бейт Янкель»	1890-ті рр.	фотокарток не збереглося		м. Дніпро, вул. Європейська, 14.	Ш: 48.467367 Д: 35.048641

54.	Меморіальна дошка на будинку, де мешкав рабин Шнеєрсон	2011 р.			м. Дніпро, вул. Барикадна, 13.	Ш: 48.463035 Д: 35.054428
55.	Меморіал жертвам Голокосту в парку імені Гагаріна	1974 р.			м. Дніпро, пр. Гагаріна, 75.	Ш: 48.443805 Д: 35.052715
56.	Меморіальна дошка на честь 11 тис. загиблих євреїв, розташована на будівлі центрального універмагу	2010 р.			м. Дніпро, пр. Д. Яворницького, 52.	Ш: 48.465353 Д: 35.045672
57.	Культурно-діловий центр «Менора»	2012 р.			м. Дніпро, вул. Шолом-Алейхема, 4/26.	Ш: 48.463707 Д: 35.054002
58.	Музей «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні»	2012 р.			м. Дніпро, вул. Шолом-Алейхема, 4/26.	Ш: 48.463707 Д: 35.054002
59.	Єврейське кладовище	поч. XX ст.			м. Дніпро, вул. Правобережна, 36.	Ш: 48.462076 Д: 34.944286

60.	Жіноча міква «Хая Рівка»	2008 р.			м. Дніпро, вул. Якова Самарського, 4.	Ш: 48.463514 Д: 35.056314
61.	Будинок Кауфмана	кін. XIX – поч. XX ст.			м. Дніпро, вул. Шолом-Алейхема, 5.	Ш: 48.464238 Д: 35.052366
62.	Будинок Пчюлкіна	1898 р.			м. Дніпро, вул. Шолох-Алейхема, 4/26.	Ш: 48.463707 Д: 35.054002
63.	Доходний будинок Розенберга	сер. XIX ст.			м. Дніпро, вул. Барикадна, 2.	Ш: 48.462072 Д: 35.051705
64.	Торговий будинок «Брати І. та Д. Джигіт»	сер. XIX ст.			м. Дніпро, вул. Барикадна, 3.	Ш: 48.462666 Д: 35.051668
65.	Будинок Шишмана	кін. XIX ст.			м. Дніпро, вул. В. Мономаха, 54 Д.	Ш: 48.465827 Д: 35.044660
66.	Доходні будинки Моцкіна	др. пол. XIX ст.			м. Дніпро, вул. Барикадна, 4.	Ш: 48.462134 Д: 35.052667

67.	Будинок, де мешкав рабин Шнеєрсон	сер. XIX ст.			м. Дніпро, вул. Барикадна, 13.	Ш: 48.463035 Д: 35.054428
68.	Будинок Міхаеля Майданського	1870 р.	фотокарток не збереглося		м. Дніпро, вул. Харківська, 5.	Ш: 48.464099 Д: 35.050077
69.	Клуб Катеринославських громадських зборів	1912 р.			м. Дніпро, вул. Воскресенська, 6.	Ш: 48.468167 Д: 35.042801
70.	Ресторан "MENDI'S"	поч. XX ст.			м. Дніпро, вул. Шолом-Алейхема, 4.	Ш: 48.463869 Д: 35.053279
71.	Дошкільний заклад (ясла-садок) «Планета щастя»	2001 р.			м. Дніпро, пр. А. Поля, 98-г.	Ш: 48.467564 Д: 35.059950
72.	Єврейська школа № 144 «Ор Авнер»	1991 р.			м. Дніпро, вул. Менахем-Мендл Шнеєрсона, 1.	Ш: 48.458852 Д: 35.030927
73.	Меморіальний комплекс «Мацева» на місці колишнього «Нового єврейського кладовища»	2009 р.			м. Дніпро, парк імені Писаржевського, вул. Б. Хмельницького 24 П.	Ш: 48.433691 Д: 35.015609

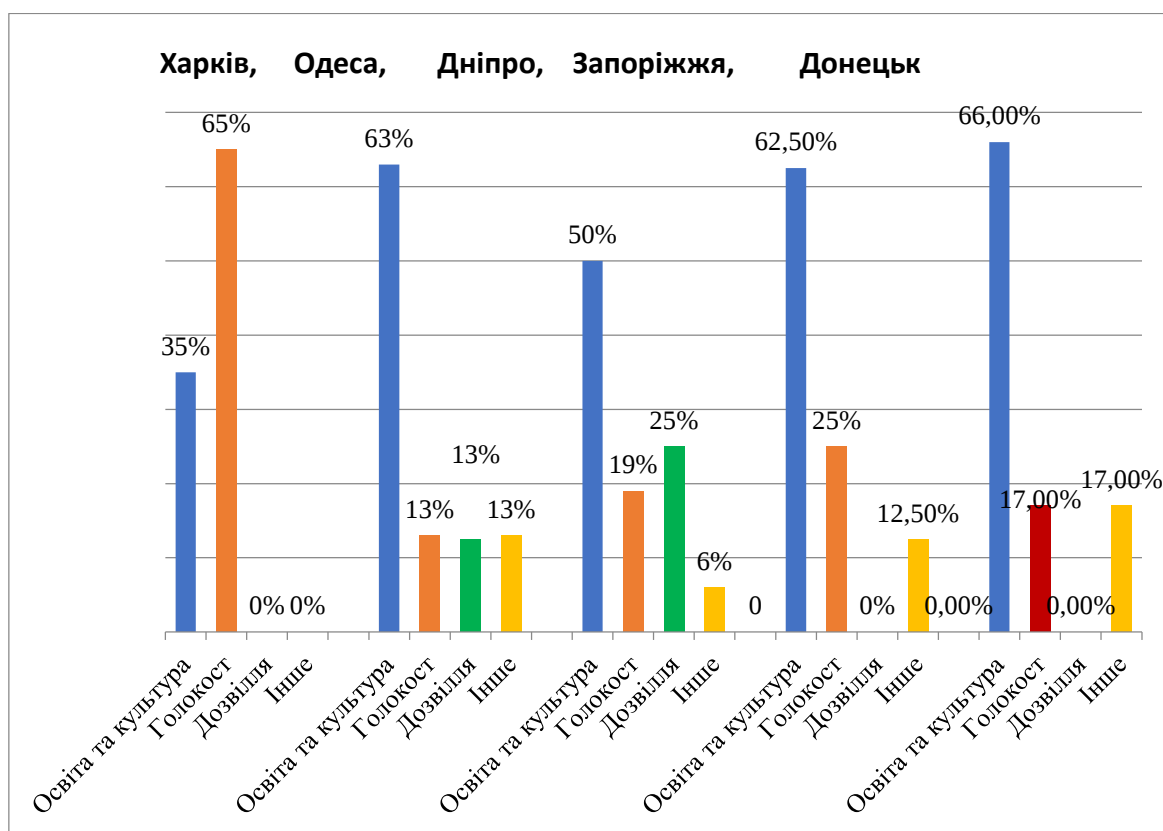
74.	Головна хоральна синагога (синагога Ліщинського)	1898 р.			м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 27.	Ш: 47.812957 Д: 35.182540
75.	Реміснича школа «Талмуд-Тора»	1904 р.	фотокарток не збереглося		м. Запоріжжя, вул. Дніпровська, 34.	Ш: 47.816951 Д: 35.180477
76.	Синагога «Кравців»	кін. XIX ст.	фотокарток не збереглося		м. Запоріжжя, вул. Тургенєва, 22.	Ш: 47.813608 Д: 35.179574
77.	Меморіальна дошка на фасаді синагоги «Кравців»	1990-ті рр.			м. Запоріжжя, вул. Тургенєва, 22.	Ш: 47.813608 Д: 35.179574
78.	Меморіал на місці розстрілу євреїв м. Запоріжжя	2001 р.			м. Запоріжжя, вул. Очаківська.	Ш: 47.7741119 Д: 35.2164608
79.	Синагога «Гаймат Роза»	2012 р.			м. Запоріжжя, вул. Шкільна, 27.	Ш: 47.819088 Д: 35.167633
80.	Приватна єврейська школа «Ор Авнер «Хабат Любавич»	2000 р.			м. Запоріжжя, вул. Бородинська, 9-А.	Ш: 47.886794 Д: 35.074168

81.	Запорізька єврейська гімназія «ОРТ-Алеф»	1992 р.			м. Запоріжжя, пр. Маяковського, 14.	Ш: 47.840857 Д: 35.122361
82.	Приватний дошкільний навчальний заклад «Бейт Хана»	2003 р.			м. Запоріжжя, вул. М. Гоголя, 157.	Ш: 47.828427 Д: 35.167630
83.	Прибутковий будинок Біленького	1909 р.			м. Запоріжжя, вул. Троїцька, 27а.	Ш: 47.812957 Д: 35.182433
84.	Прибутковий будинок Ріхтера	поч. XX ст.			м. Запоріжжя, вул. Анголенко, 7.	Ш: 47.809222 Д: 35.182813
85.	Прибутковий будинок Ліщинського	1901 р.			м. Запоріжжя, пр. Соборний 52, вул. Троїцька, 25.	Ш: 47.812687 Д: 35.182361
86.	Старе єврейське кладовище	поч. XIX ст.	фотокарток не збереглося		м. Запоріжжя, Верхня Хортиця.	Ш: 47.863356 Д: 34.995058
87.	ІІ Донецька синагога ребе Бейт-Менахем Менделя (хасидська)	1906 р.			м. Донецьк, вул. Жовтнева, 26.	Ш: 47.988158 Д: 37.799648

88.	«Будинок Шмуеля» (благодійна їдальня)	2004 р.	фотокарток не збереглося		м. Донецьк, вул. Жовтнева, 34.	Ш: 47.988811 Д: 37.799629
89.	I синагога Юзівки	1888 р.			м. Донецьк, вул. Постишева, 10.	Ш: 47.987820 Д: 37.805620
90.	III синагога Юзівки	1917 р.			м. Донецьк, вул. Постишева, 115.	Ш: 47.991521 Д: 37.805183
91.	Меморіал «Жертвам Голокосту»	2006 р.			м. Донецьк, пр. Ленина, 7.	Ш: 48.336015 Д: 39.945990
92.	Дитячий ясла-садок № 136	1990-ті рр.			м. Донецьк, Комсомольський пр., 6.	Ш: 48.000413 Д: 37.795337
93.	Національна єврейська школа № 99 «Ор-Менахем»	1998 р.			м. Донецьк, вул. Кобозєва 64 «а».	Ш: 47.993641 Д: 37.801502
94.	Будинок Кроля	1903 р.	(фотокартки не зберіглося)		м. Донецьк, вул. Постишева, 55.	Ш: 47.992487 Д: 37.805835

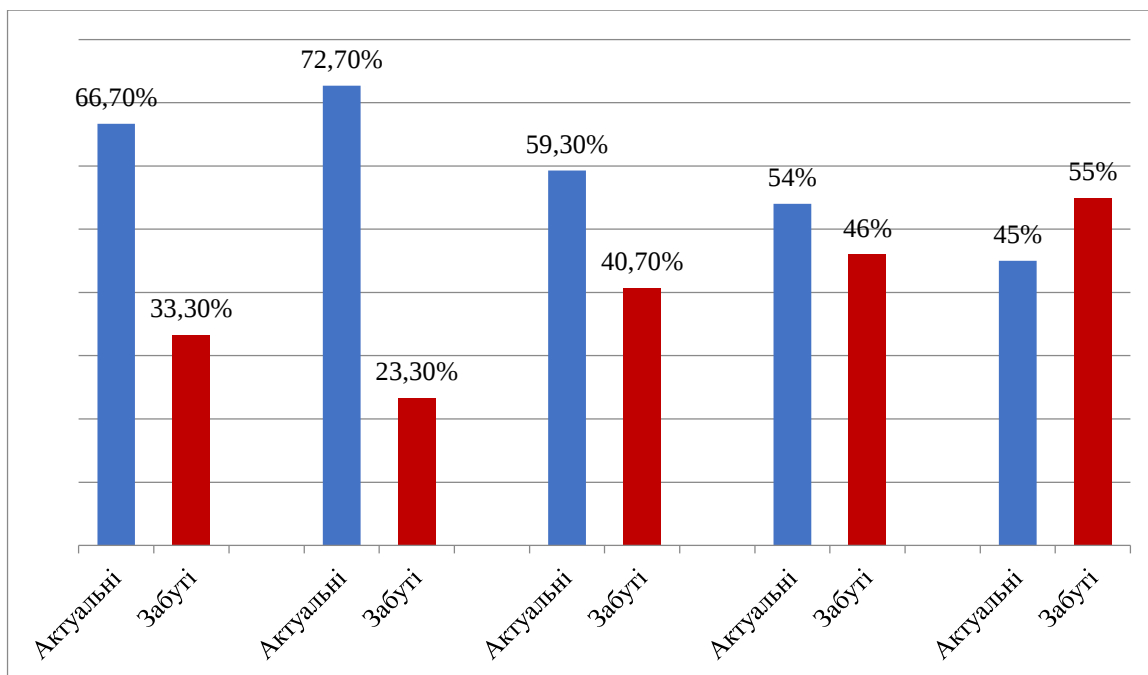
95.	Будинок Горелика	1901-1905 рр.			м. Донецьк, вул. Жовтнева, 82.	Ш: 47.992981 Д: 37.799472
96.	Будинок Тудоровських	1901-1904 рр.			м. Донецьк, вул. Кобозєва, 62.	Ш: 47.993006 Д: 37.801512
97.	Мушкетівський цвинтар	1929 р.	фотокарток не збереглося		м. Донецьк, пр. Полеглих Комунарів	Ш: 47.991650 Д: 37.838345

Додаток Б. Місця пам'яті про євреїв за дискурсами

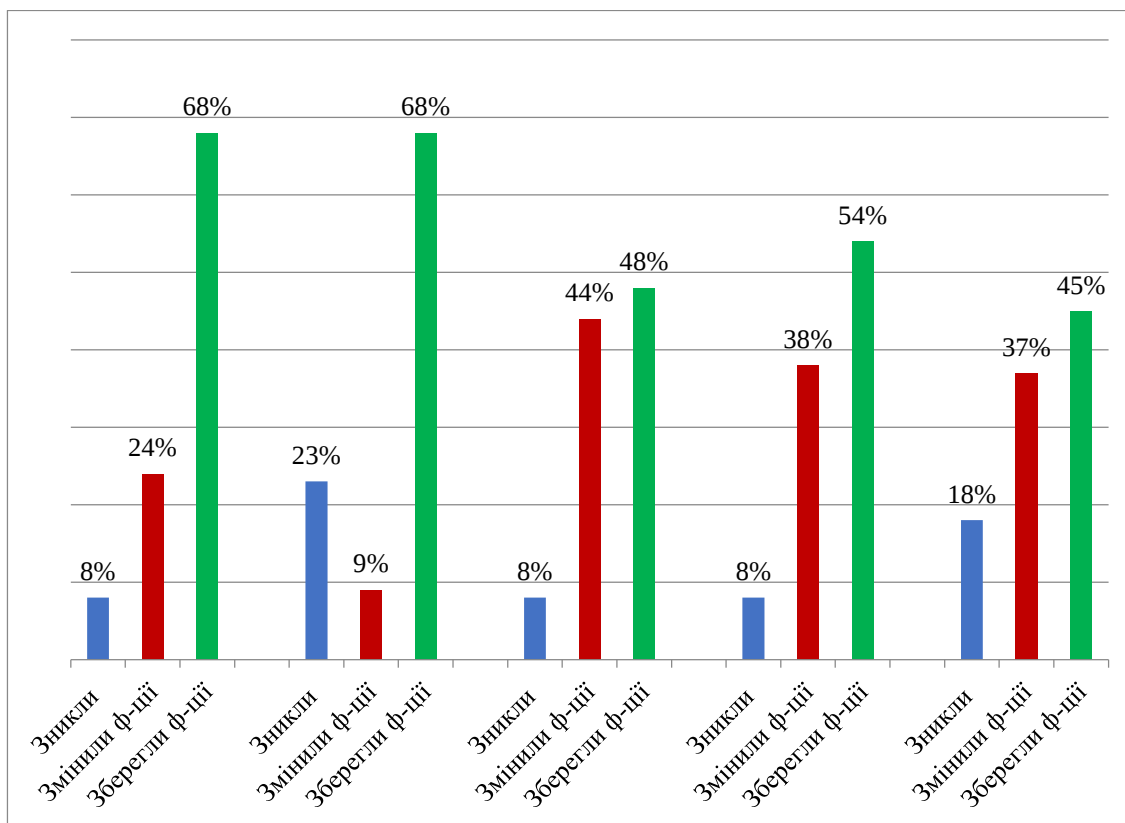
Додаток В. Актуальні та забуті місця пам'яті про євреїв

Харків, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Донецьк

Додаток Г. Статистичне співвідношення об'єктів

Харків, Одеса, Дніпро, Запоріжжя, Донецьк

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акбаш Р. Місця Запоріжжя. Тургенєва, 22: «Синагога кравців». URL: <https://akbash.zp.ua/?p=4331> (дата звернення: 22.08.2021).
2. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012. 437 с.
3. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. М.: Языки славянской культуры, 2004. 363 с.
4. Бабіч О. Путівник по Одесі. Харків; Фоліо: 2016. URL: <https://litportal.ru/avtory/oleksandr-babich/kniga-put-vnik-po-odes-778313.html> (дата звернення: 24.12.2020).
5. Бабка В. Політика пам'яті та пам'ять у політиці: Україна 2010–2013 рр. [Intermarum: історія, політика, культура](#). Вип. 2, 2015. С. 167–182.
6. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. (1655-1905): В 2 т. Т. 1 (XVII-XVIII века) репринт. издание. Харьков: Б.и., 2004. 568 с.
7. Бондар В. державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. Історіографічні дослідження в Україні. 2013. Вип. 23. С. 377–402.
8. Быстряков А. Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XVIII – нач. XX вв.). Дніпропетровськ, 2001. 362 с.
9. Быстряков А. Сионистское движение в Екатеринославе. Интернет-журнал Заметки по еврейской истории. № 3 (94), 2008. URL: <https://berkovich-zametki.com/2008/Zametki/Nomer3/Bystrjakov1.htm> (дата звернення: 19.10.2021).
10. Быстряков А. Хроника жизни евреев Екатеринослава – Днепропетровска. Часть 1. В российской империи.// Альманах «Еврейская старина». 2015. № 2 (85). URL: <https://berkovich->

zametki.com/2015/Starina/Nomer2/Bystrjakov1.php (дата звернення: 17.07.2021).

11. Вайзер Т. Травматология логоса: язык травмы и деформация языка в постсоветской поэзии. Новое литературное обозрение (2014) №. 1(125). URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2014/125/26v-pr.htmlcit>. (дата звернення: 12.12.2022).
12. Варіят П. Воспоминания Арана Залмана. Часть 3. Юзовка в моей памяти // Донецк: история, события, факты, 2011. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/691> (дата звернення: 12.10.2021).
13. Вейцблит І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897 – 1926 років. Кременчук, 1930. 186 с.
14. Величко Е. Из истории еврейской общины города Александровска XIX – начала XX ст. Запоріжжя, 2010. 356 с.
15. Вербицька П. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. Львів, 2018.
16. Возвращение – Одесские синагоги. Еврейский мир. Газета русскоязычной Америки. URL: <https://evreimir.com/13384/> (дата звернення: 10.05.2023).
17. Воспоминания / Никита Хрущов // Вопросы истории. 1991. № 11.
18. Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / Рос. акад. наук, науч. совет по ист. демографии и ист. географии [и др.; сост. Ю. А. Поляков и др.; редкол.: чл.-кор. РАН Ю. А. Поляков и др.]. Москва: Наука, 1992. 254 с.
19. Гавриков А. В. Общественно-политическая деятельность харьковского отдела Русского собрания в 1902–1905 гг. // Научные стремления. Гомель, 2014. № 2 (10). С. 30–35.
20. Гайдай О. Ю. Кам'яний гість. Ленін у центральній Україні. Київ, 2018. 280 с.
21. Голокост в Одесі: Німеччина вибачається за місцевий Бабин Яр | DW Ukrainian. URL: https://youtu.be/XAbrJxwn_s8 (дата звернення: 16.02.2022).
22. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. Відень, 1921; 1964. 80 с.

23. Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну / Под ред. Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканюк. Л.: ЗУКЦ, 2012.
24. Гриневич Л. В., Гриневич В. А. Євреї в Україні // Енциклопедія історії України: Т. 3 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evrei_v_Ukraini (дата звернення: 01.10.2021).
25. Грушевський М. Історія України-Руси. Т.5. К.: Наукова думка, 1994. 704 с.
26. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї. К.: Грані-Т, 2012. 548 с.
27. Гура О. Державна політика щодо юдейських громад в УРСР(1948 – 1953 рр.) // Емінак. 2017. № 1 (т.4). С. 65–71.
28. Гура О. Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-х – початок 1950-х років // Історична пам'ять. 2010. № 2. С. 79–87.
29. Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? // Ab. Imperio. 2004. № 1. С. 44–71.
30. Джулай Д. «Ганебне зборище єврейських й українських націоналістів». У 1966 році відбувся перший мітинг у Бабиному Яру (архівні фото). 29.09.2020 // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ganebne-zboryshe-evreyskyh-i-ukrainskyh-nacionalistiv/30188876.html> (дата звернення: 21.10.2023).
31. Донецьк. Історія. События. Факты. Синагоги в Юзовке. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/982> (дата звернення: 01.03.2021).
32. Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма. URL: http://www.evkol.ucoz.com/colony_ekaterinoslav.htm (дата звернення: 25.10.2021).

33. Еврейская тема в истории Одессы. URL: <http://odesskiy.com/chisto-fakti-iz-zhizni-i-istorii/evrejskaja-tema-v-istorii-odessy.html> (дата звернення: 18.10.2021).
34. Екатеринославская губерния // Еврейская энциклопедия в 16 томах. Т. 7. Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон С. Петербург, 1993. 494 с.
35. Єврейський Катеринослав. Історії забутого міста. Громадське радіо. Інтерв'ю з Валентином Рибалкою від 18.03.2017. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/yevreyskyy-katerynoslav-istoriyi-zabutogo-mista> (дата звернення: 12.10.2021).
36. Жаров А. Синагоги в Юзовке. Донецк: история, события, факты. URL: <https://infodon.org.ua/uzovka/982> (дата звернення: 05.07.2020).
37. Запорізький архів. Студії з історії євреїв запорозького краю (XIX – I половина XX століття).
38. Зашкільняк Л. О. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 15. 36. 2006–2007. С. 855–862.
39. Зисельц И. Еврейский самиздат 60-е–80-е гг. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/55/5056/> (дата звернення: 30.01.2019).
40. Зуб Э. Дом на набережной // Вечерний Харьков. Сучасна історія Харкова. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/2082/> (дата звернення: 13.05.2020).
41. Иващенко А. В. История еврейской общины Донецка. Донецк: Издатель Заславский А. Ю., 2014. 160 с.
42. История еврейской общины Одессы. URL: <https://web.archive.org/web/20151123153950/http://www.tikva-odessa.org/about/> (дата звернення: 12.09.2021).
43. Івлєва О. В Одесі без документів почали зносити старовинну синагогу XIX століття. Профільне управління ДАБК почало перевірку. URL: <https://nv.ua/ukr/odesa/v-odesi-bez-dokumentiv-pochali-znositi-starovinnu-sinagogu-xix-stolittya-50210099.html> (дата звернення: 09.10.2022).

- 44.Інтерв'ю з Д. Ключко від 27.05.2017, м. Київ. Інтерв'юєр: І. Славінська // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/sionisty-ta-ukrayinski-burzhuazni-nacionalisty-yak-pro-nyh-zhartuvaly-v-srsr> (дата звернення: 18.09.2022).
- 45.Інтерв'ю з І. Щупаком від 26.11.2016, м. Київ. Інтерв'юєр: А. Кобалія // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/yevreyi-naddnipyanshchyny-u-dobu-zmin> (дата звернення: 18.09.2022).
- 46.Інтерв'ю з С. Гіріком від 10.07.2022, м. Київ. Інтерв'юєр: Є. Цареградська // Громадське радіо. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/pytanniam-ievreiv-stalin-pochav-tsikavytysia-blyzhche-do-smerti-1953-roku-istoryk> (дата звернення: 18.09.2022).
- 47.Іщенко Є. О. Концепція місць пам'яті П'ра Нора в контексті досліджень про колективну пам'ять // Питання культурології. 2020. № 36. С. 49–59.
- 48.Кавун М. Три життя «Золотой розы». История города. URL: https://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=139 (дата звернення: 15.12.2020).
- 49.5 канал. Машина часу. Історична правда про українсько-єврейські відносини: частина 1. You Tube, 14 лютого 2017 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4LxhO3O6kkE&t=74s&ab_channel=5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB (дата звернення: 16.09.2023).
- 50.5 канал. Виступ президента України у парламенті Ізраїлю (повний текст і відео). URL: <https://www.5.ua/polityka/vystup-prezydenta-ukrainy-u-parlamenti-izrailiu-povnyi-tekst-i-video-102035.html> (дата звернення: 30.08.2022).
- 51.Карпюк Д. Трагедія, про яку дехто не дуже хотів знати // Дзеркало тижня, 2006. № 49 (268). URL: https://web.archive.org/web/20110717231249/http://www.poshuk-lviv.org.ua/press/zn_drobyckyj_yar.htm (дата звернення: 15.10.2021).

- 52.Карта «Евреи Украины». Днепропетровская область. Синагога г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/tsentralnaya-sinagoga-zolotaya-roza4> (дата звернення: 07.12.20).
- 53.Карта «Евреи Украины». Донецкая область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 02.03.2021).
- 54.Карта «Евреи Украины». Запорожская область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 22.02.2021).
- 55.Карта «Евреи Украины». Запорожская область. Старое кладбище г. Запорожье. URL: <https://ujew.com.ua/objects/zaporozhskaya-oblast/zaporozhe/staroe-evrejskoe-kladbishhe-v-zaporozhe> (дата звернення: 21.10.2021).
- 56.Карта «Евреи Украины». Иудейская религиозная община «Ор Самеах» г. Одесса. URL: <https://ujew.com.ua/objects/odesskaya-oblast/odessa/iudejskaya-religioznaya-obshina-or-sameah-2> (дата звернення: 10.11.2020).
- 57.Карта «Евреи Украины». Новая синагога г. Одесса. URL: <https://ujew.com.ua/objects/odesskaya-oblast/odessa/novaya-sinagoga-g.-odessa> (дата звернення: 12.12.2022).
- 58.Карта «Евреи Украины». Синагога «Бейт Янкель» г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/sinagoga-bejt-yankel-g.-dnepr> (дата звернення: 11.09.2021).
- 59.Карта «Евреи Украины». Одесская область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 29.10.2020).
- 60.Карта «Евреи Украины». Синагога «Мишкан Давид» г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/cinagoga-mishkan-david-g.-dnepr> (дата звернення: 06.09.2021).
- 61.Карта «Евреи Украины». Синагога «Ойрах Тфіла» г. Днепр. URL: <https://ujew.com.ua/objects/dnepropetrovskaya-oblast/dnepr/sinagoga-ojrah-tfila-g.-dnepr> (дата звернення: 07.09.2022).

- 62.Карта «Евреи Украины». Харьковская область. URL: <https://ujew.com.ua/objects/> (дата звернення: 25.09.2020).
- 63.Касьянов Г. В. Исторична політика 1990-х – поч. ХХІ ст.: Україна та пострадянський простір. Україна Модерна, 2014. С. 135–159.
- 64.Касьянов Г. В. Исторична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. Український історичний журнал. № 2, 2016.
- 65.Касьянов Г. В. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в ХХІ веке. М., 2012. С. 6–19.
- 66.Киридон А. М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання. Україна-Європа-Світ. Вип. 3. Серія: Історія, 2009. С.112–116.
- 67.Ковальська-Павелко І. «Війни пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. Krakowskie Studia Małopolskie. № 3 (35), 2022. С. 7–26.
- 68.Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
- 69.Колишня центральна хоральна синагога, Запоріжжя. Itinery. URL: <http://itinery.com.ua/object/view/byvshaya-centralnaya-horalnaya-sinagoga> (дата звернення: 30.11.2020).
- 70.Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. К.: Ніка-Центр, 2004. 184 с.
- 71.Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (утверждена постановлением Чрезвычайного VIII Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик от 5 декабря 1936 г.). Глава X. Ст. 123. URL: https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/red_1936/3958676/chapter/c88a6e20aba8fe9bb3ca886d6f922814/ (дата звернення: 14.09.2023).
- 72.Костомаров Н. Иудеям // Основа. 1862. № 1. С. 38–58.
- 73.Котляр Е. Е. Еврейский Харьков. Путеводитель по истории, культуре и местам памяти. Харьков: Харьковская государственная академия дизайна и искусств, 2011. 168 с.

74. Кошаровский Ю. Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе. Иерусалим, 2007. Т. 3. 395 с.
75. Кромф І. Як путінський режим використовує міф про «Велику Вітчизняну». Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/yak-putinsky-rezhym-vykorystovuye-mif-pro-velyku-vitchyznyanu-viynu-v-agresiyi-proti-ukrayiny> (дата звернення: 10.09.2023).
76. Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий. Харьков, 2010. 404 с.
77. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. Розділ 4. Мешканці робітничих поселень. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 400 с.
78. Куліш П., Костомаров М. Жидотрепание в начале XVIII века // Киевская старина. 1883. Т. 5. Январь. С. 1–26; март. С. 477–492.
79. Ларіонова О. «Дітей кидали в ями живими», – родичі розстріляних у Запоріжжі євреїв поділилися спогадами // Суспільне. Новини. 27 січня. 2022. URL: <https://suspilne.media/201727-ditej-kidali-v-ami-zivimi-rodici-rozstrilanih-u-zaporizzi-evreiv-podililisa-spogadami/> (дата звернення 22.10.2022).
80. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. Є. Ровного, С. Коломійця. К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
81. Лотман, Ю. М. Семиосфера. СПб: «Искусство-СПБ», 2010. 152 с.
82. Луковенко И. Г. Иудаизм в Донбассе // Религиозная палитра Донецкой области. Справочник церквей и религиозных организаций. Донецк, 2008. 304 с.
83. Любченко В. Б. Погроми єврейські. // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 293. 520 с.

- 84.Любченко В. Б. Смуга Осілості. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mezha_osilosti (дата звернення: 01.10.2021).
- 85.Маргулов А. Х., Мороз Т. А. Соціально-економічна інтеграція у міське середовище єврейської громади м. Катеринослав у XIX – початку XX ст. // Молодий вчений. 2019. № 2 (66). С. 398–402.
- 86.Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: дис. ... к. іст. н.: 07.00.01. Дніпро, 2016. 239 с.
- 87.Миндлин А. Б. Параллели. Плеве и евреи // Русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах. М., 2003. № 2–3. URL: https://jhist.org/russ/mindlin_02.htm (дата звернення: 14.08.2021).
- 88.Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного / М. Гон, П. Долганов, Н. Івчик. Рівне: Волинські обереги, 2017. 232 с.
- 89.Моїсеєнко Л. Єврейські благодійні організації в Катеринославській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Наука. Релігія. Суспільство. 2011. № 4. С. 51–56.
- 90.Молитовний будинок рубників кошерного м'яса. Архітектура Одеси. URL: <https://all.archodessa.com/all/malaya-arnautskaya-46a-ua/> (дата звернення: 30.06.2020).
- 91.Мурзакевич М. Опис міст колишньої Азовської губернії. Літопис Катеринославської Ученої архівної комісії. 1904. Випуск 1. URL: <http://www.museum.dp.ua/article0315.html> (дата звернення: 10.10.2021).
- 92.Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. // Наукові записки. Київ, 2017. Вип. 5-6 (91–92). С. 244–253.
- 93.Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
- 94.Нариси з історії освоєння Південної України XV–XVIII ст.: колективна монографія /за ред. О. Репана; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ, 2020. 288 с.

95. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. Праць. Вип. 2. К.: ДП Н 35 «НВЦ «Пріоритети», 2012. 412 с.
96. Ніколаєць Ю. Демографічні процеси в Донбасі у 20 – 30-х роках ХХ ст. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 12, 2013. С. 23–32.
97. Нора П. Теперішнє, нації, пам'ять. Друга частина: Нація. «Місця пам'яті: спосіб використання». Київ, 2014. 272 с.
98. Островський З. С. Еврейские погромы 1918–1921. Москва, 1926. 132 с.
99. Пам'ятники архітектури // Все про Донецьк.: Довідковий посібник, Донецьк: Донбас, 2003. С. 156–162.
100. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: / под ред. Н. А. Тройницкого; Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Т. 46: Харьковская губерния. 1904. 297 с.
101. Петровський-Штерн Й. Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука; за ред. Вадима Дивнича; наук. ред. Ярина Цимбал. Київ: Критика, 2018. 432 с.
102. Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 84–101.
103. Подольський А. Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення // Політична культура та ідеологія. Політичні дослідження. 2021. (№1). С. 106–122.
104. Поліщук Я. О. Із дискурсів і дискусій. Харків, 2008. 288 с.
105. Полное собрание законов Российской империи. 1-е собрание. Т. 23 (1789 – 1796), № 17006.
106. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от

- 1649–1873 г. / сост. В. О. Леванда. Санкт-Петербург: тип. К. В. Трубникова, 1874. URL: <https://www.prilib.ru/item/437967> (дата звернення: 03.10.2021).
107. Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру: Постанова Верх. Ради України від 05.07.2011. р. №3560-VI: станом на 29.04.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-VI#Text> (дата звернення: 15.09.2023).
108. Прокоп Ю. Євреї-іноземці на півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти. 2017. 417 с.
109. Прокоп Ю. В. Єврейське купецтво Одеси в першій половині XIX ст.: походження та економічна діяльність. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 45. Т. 1. Запоріжжя, 2016. С.141–153.
110. Профессиональный состав еврейского населения России: по материалам первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / сост. Б. Д. Бруцкус; Еврейс. колонизацион. о-во. СПб.: [Тип. Север], 1908. С. 27–67.
111. Пухонська О. Я. Література і пам'ять: версії взаємовпливу. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острог: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 191–193.
112. Ребель А. Евреи в России самые влиятельные и богатые. Глава 4. Евреи в России XIX века: от закона до погрома. Москва, 2011. URL: https://historylib.org/historybooks/Alina--Rebel_Evrei-v-Rossii-samye-vliyatelnye-i-bogatye/24 (дата звернення: 10.10.2021).
113. Риттих А. Этнографический очерк Харьковской губернии. Харьков, 1892. 16 с.
114. Российская еврейская энциклопедия. Запорожье. URL: <https://jewsencyclopedia.com/index.php/%D0%97%D0%90%D0%9F%D0%9E%D0%A0%D0%9E%D0%96%D0%AC%D0%95> (дата звернення: 18.08.2023).
115. Ряполов В. М., Хесін В. О. Синагогальна архітектура міста Харкова: історія та мистецтвознавчий аналіз. Східний світ. 2020. № 4. С. 48–78.

116. Савельева И. М., Полетаев А. В. История и время: в поисках утраченного. М.: Языки русской культуры, 1997, 800 с.
117. Савицька І. М. Формування національної ідентичності через призму історичної пам'яті. Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер.: Гуманітарні студії / ред. кол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. К.: ВЦ НУБіП 250 Україна-Європа-Світ України. Вип. 203. Ч. 1, 2014.
118. Синагога «Тіферет Ізраель» («Велич Ізраїлю»). Управління з питань охорони культурної спадщини. URL: <https://heritage.dniprorada.gov.ua/culture/synagoga-tiferet-israel-velych-izrayilyu/> (дата звернення: 24.06.2021).
119. Синагоги України. Придніпровье, ч. 1. Синагоги Днепровской области. Еврейские местечки Украины. URL: https://myshtetl.org/synagogues/syn_dnepr.html (дата звернення: 12.03.2021).
120. Синагога. Хабад Одеса. URL: https://www.chabad.odessa.ua/templates/articlecco_cdo/aid/1641572 (дата звернення: 06.08.2020).
121. Солдатенко Я., Слободюк С. Культовые сооружения // Киевский район: История и современность. Харьков: Исполнительный комитет Киевского районного совета города Харькова, 2004. 176 с.
122. Степкин В. П. Гергель В. И. Полная история Донецка (1779–1991). Донецк: Апекс, 2008. 560 с.
123. Твітер-повідомлення Міноборони України про пошкодження монументу менори. 2022. 26 березня. URL: <https://x.com/DefenceU/status/1507670577456332804?s=20> (дата звернення: 16.10.2023).
124. Твітер-повідомлення Президента України Володимира Зеленського про трагедію в Бабиному яру. 2022. 1 березня. URL: <https://x.com/ZelenskyyUa/status/1630929425003945985?s=20> (дата звернення: 16.10.2023).

125. Театр братьев Тудоровских. URL: <https://www.shukach.com/ru/node/29100> (дата звернення: 02.03.2021).
126. Ткачук О. Про «Велику Вітчизняну» та інші міфи радянської доби. Спецпроект «Друга світова війна» // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/05/21/86427/> (дата звернення: 06.09.2023).
127. Товариство поширення освіти між євреями в Росії (1863–1929). До 150-річчя утворення. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/759> (дата звернення: 25.10.2021).
128. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді IX і X круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту). Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. 108 с.
129. УКРИНФОРМ. Еврейское кладбище в Верхней Хортице. Возвращение из забвения. URL: <https://www.ukrinform.ru/rubric-regions/3094534-evrejskoe-kladbise-na-verhnej-hortice-vozvrashenie-iz-zabvenia.html> (дата звернення: 13.09.2021).
130. Фінберг Л., Любченко В. Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2009. 456 с.
131. Хаттон П. История как искусство памяти. // Пер. Ю. В. Быстрого. 2004. 424 с.
132. Хобсбаум, Э. Изобретение традиции. 2003. URL: <https://web.archive.org/web/20160229063252/http://urokiistorii.ru/media/book/1208> (дата звернення: 25.11.2020).
133. Ходоровський Ю. І. Єврейські некрополі України, 1998. 84 с.
134. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794–1881. Иерусалим, 1995. 208 с.
135. Чацкий А. Одессе 220 лет. Как подсчитали одесситов. Мигдаль Times. Еврейский журнал для всех. № 131, 2014. URL: <https://www.migdal.org.ua/times/171> (дата звернення: 17.10.2021).

136. Червоненко В. Бабин Яр не один: 10 місць наймасовіших розстрілів євреїв України // BBC News Україна. 29 вересня 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-54279487> (дата звернення: 10.09.2022).
137. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. Берлин, 1923. 350 с.
138. Шаповал Ю. Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 408–431.
139. Шугальова І. Архітектурні особливості та внутрішнє оздоблення сакральних споруд м. Олександрівськ в ХІХ – напочатку ХХ ст. // Історія релігій в Україні. Науковий збірник. Сакральні пам'ятки: культові споруди. Частина 2, частина 3. 2016. № 26–2. С. 400–410.
140. Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Одесса. URL: Одесса: Электронная еврейская энциклопедия ОПТ (eleven.co.il) (дата звернення: 19.07.2021).
141. Электронная еврейская энциклопедия. Украина. Евреи в послевоенной Советской Украине (1945–91). URL: <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/> (дата звернення: 21.12.2019).
142. Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Харьков. URL: Харьков: Электронная еврейская энциклопедия ОПТ (eleven.co.il) (дата звернення: 15.12.2020).
143. Электронная еврейская энциклопедия. Еврейские общины. Днепр. URL: [Днепр : Электронная еврейская энциклопедия ОПТ \(eleven.co.il\)](https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/15413/) (дата звернення: 15.12.2020).
144. Якубова Л. Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Від Дикого Поля до донецького соціально-економічного чуда: Донбас на шляху до капіталістичної модернізації. Київ, 2014. 108 с.

145. American Jewish Committee. Special Articles (1906-1907) // American Jewish Year Book (1906–1907). A Table of Pogroms from 1903 to 1906. URL: <https://www.museumoffamilyhistory.com/ajc-yb-v08-pogroms.htm> (дата звернення: 14.07.2020).
146. Friedgut H. T. Iuzovka and Revolution. Life in Russia's Donbass, 1869–1924. Princeton University Press. Vol. I, 1989. 379 p.
147. Hiroaki Kuromiya. Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928–1932. Cambridge University Press, 1988. 364 p.
148. Hoskins A. The Mediatization of Memory. Mediatization of Communication. Glasgow, 2014. pp.661–679.
149. Kenez P. Civil War in South Russia, 1919–1920: the Defeat of the Whites. Stanford, California: University of California Press, 1977. 378 p.
150. Konończuk E. Literatura i pamięć na pograniczu kultur. Białystok, 2000. 224 s.
151. Parkansky A. Anti-Semitism and Pogroms. Odessa. Wayback Machine, KehilaLinks, 2014. URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/odessa/LIF_violence.asp (дата звернення: 10.08.2021).
152. Rosenfeld G. Looming Crash or a Soft Landing?: Forecasting the Future of the Memory «Industry» // Journal of Modern History. 2009. Vol. 81, № 4. P. 131–132.
153. Snyder T. Black Earth: The Holocaust as History and Warning. 2015. 480 p.
154. Snyder T. Making of Modern Ukraine. Lecture 6- Thinking about... 2023. URL: https://snyder.substack.com/p/making-of-modern-ukraine-6?utm_source=post-email- (дата звернення: 18.03.2023).
155. Waitmann W. The Holocaust in Eastern Europe. At the Epicenter of the Final Solution, 2018. 360 p.
156. Wertheimer T. Babyn Yar: Anger as Kyiv's Holocaust memorial is damaged. BBC News. March, 2. 2022. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-60588885> (дата звернення: 12.10.2022).

157. Zeltser A. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union. Yad Vashem Publications, 2019. 386 p.

РЕЗЮМЕ

Метою дипломної роботи є дослідження місць пам'яті про євреїв (з середини XIX ст. і до сучасності) в урбаністичних просторах Харкова, Одеси, Дніпра, Запоріжжя та Донецька. У фокусі дослідження – актуальні та «забуті» місця пам'яті вписані у символічний простір цих міст. Для дослідження домінантних дискурсів пам'яті було створено базу даних з 97 об'єктів.

Результати проведеного аналізу та сформованих діаграм свідчать, що пам'ять про євреїв в Одесі, Дніпрі, Запоріжжі та Донецьку репрезентована у більшій кількості дискурсів на відміну від Харкова, де пам'ять фактично функціонує крізь призму Другої світової війни та Голокосту. Близько третини місць пам'яті є не актуальними – втраченими або такими, що змінили свої функції, однак більше половини об'єктів, що збереглися до нашого часу мають символічне маркування і вписані до міського ландшафту як єврейські.

Ключові слова: євреї, репрезентація, місця пам'яті, Голокост.

SUMMARY

The aim of the diploma work is to research the places of memory about Jews (from the middle of the 19th century to the present days) in the urban spaces of Kharkiv, Odesa, Dnipro, Zaporizhzhia and Donetsk. The focus of the work is on actual and "forgotten" places of memory inscribed in the symbolic space of these cities. A database of 97 objects was created to explore the dominant discourses of memory.

The results of the analysis and generated diagrams show that the memory of Jews in Odesa, Dnipro, Zaporizhzhia and Donetsk is represented in a larger number of discourses in contrast to Kharkiv, where memory actually functions through the prism of the Second World War and the Holocaust. About a third of the memorial sites are not relevant – they have been lost or have changed their functions, but more than half of the objects that have saved to our times have symbolic marks and are inscribed in the urban landscapes as Jewish.

Key words: Jews, representation, places of memory, Holocaust.